

เล่าเรื่องไปชะว ครั้งที่ ๓

นับเป็นปฐมพงศาวดารภาคที่ ๒๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงพระนิพนธ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา

โปรดให้ดัดพิมพ์

ในงานฉลองพระชันษาครบ ๔ รอบปี

และ

ในงานฉลองอายุเจ้าจอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕ ครบ ๗๐ ปี

เมื่อวันที่ ๓๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

เล่าเรื่องโกโงะ ครั้งที่ ๓

นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงพระนิพนธ์

—————

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา

โปรดให้ตีพิมพ์

ในงานฉลองพระชันษาครบ ๔ รอบปี

และ

ในงานฉลองอายุเจ้าจอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕ ครบ ๗๐ ปี

เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์

ม. ๑๖๖๖๖๖

ม. ๑๖๖๖๖๖

ม. ๑๖๖๖๖๖

ม. ๑๖๖๖๖๖

NATIONAL LIBRARY OF THAILAND

31111004044747

หนังสือเรื่องนี้ ข้าพเจ้าสงสัยจึงเป็น
วัตถุที่ระลึกในการทำบุญฉลองอายุ ๗๐ ปี
ของเจ้าจอมมารดาอ่อน ผู้มีลาทัณฑ์แล้ว และ
ฉลองอายุทัณฑ์ครบ ๔ รอบ ผลคุณพระ
เกิดจากหนังสือนี้มากน้อยก็ยังไม่ทราบ
ทัณฑ์ออกก็สิ้นหมดแล้ว ๗ รอบ สิ้นแล้ว
สิ้นพระหม่อม พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ถวายทัณฑ์แล้ว

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๐

เจ้านายศิริมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา
เมื่อพระชันษาครบ ๔ รอบปี

พ.ศ. ๒๔๘๐

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภา จัทรวง
บำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทานอุทิศถวายพระบุพพการี และ
บำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๔ รอบปีบริบูรณ์ ใน
วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๐ มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์
หนังสือเป็นของชำร่วยเป็นมิตรพลี แต่ผู้แสดงไม่ทรงจัดตั้ง
ในงานนั้น ตรัสขอให้กรมศิลปากรช่วยเลือกหาหนังสือ และจัด
การตีพิมพ์ถวาย กรมศิลปากรมีความยินดีที่ได้มีโอกาสร่วมในงาน
พระกุศลนี้ ได้พิจารณาเลือกหาหนังสือ เพื่อให้เหมาะสมแก่
ระลึกได้ว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ “เล่าเรื่องไป
ชะวาครั้งที่ ๓” ถวายสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี
พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า เป็นของเฉลิมพระขวัญ ในมงคลสมัย
พระชนมายุครบ ๖ รอบ

หนังสือเรื่องนี้ ได้ทรงรวบรวมข้อความทางประวัติศาสตร์
ที่เกี่ยวกับประเทศชะวาไว้ชัดเจน ให้ความรู้กว้างขวางออกไป
จากที่ปรากฏมาแล้วในภาษาไทยแห่งใด ๆ ถ้าได้มีโอกาสจัด
พิมพ์ขึ้นจะเป็นวิทยาทาน เป็นการเกื้อกูลความรู้แก่กุลบุตร
และนักศึกษา แต่การพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ จะต้องกราบทูลสมเด็จพระ
ศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า เพื่อขอ

พระราชทานอนุญาตก่อน กรมศิลปากรได้นำความปรารภข้างต้นนี้
กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสัยสุริยาภา และ
ในที่สุดสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกา
เจ้า ก็โปรดพระราชทานอนุญาตให้ตีพิมพ์หนังสือเรื่องนั้นขึ้นได้
พระกรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ฯ

กรมศิลปากรถือโอกาสนี้เสียดำเนินงานของอำนาจพระรัตน-
ตรัย และพระกุศลจริยาที่ได้ทรงบำเพ็ญในวาระนี้ สำเร็จเป็นอัฐิ
มณูญผลแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสัยสุริยาภา
ขอให้ทรงเจริญพระชนม์ชีพยืนยาว มีพระอนามัยสมบูรณ์พูนสุข
ไม่เสื่อมทรม และขอผลแห่งพระกุศลทักษิณานุปทานอันงาม
จงแผ่ถึงผลแด่พระบุพพการี มีอาทิสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า
สมควรแก่คติอุปัชฌาย์นี้ ๆ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๑ มกราคม ๒๔๘๐

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิสรุตย์วิภาภา
ฉายกับเจ้าจอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕

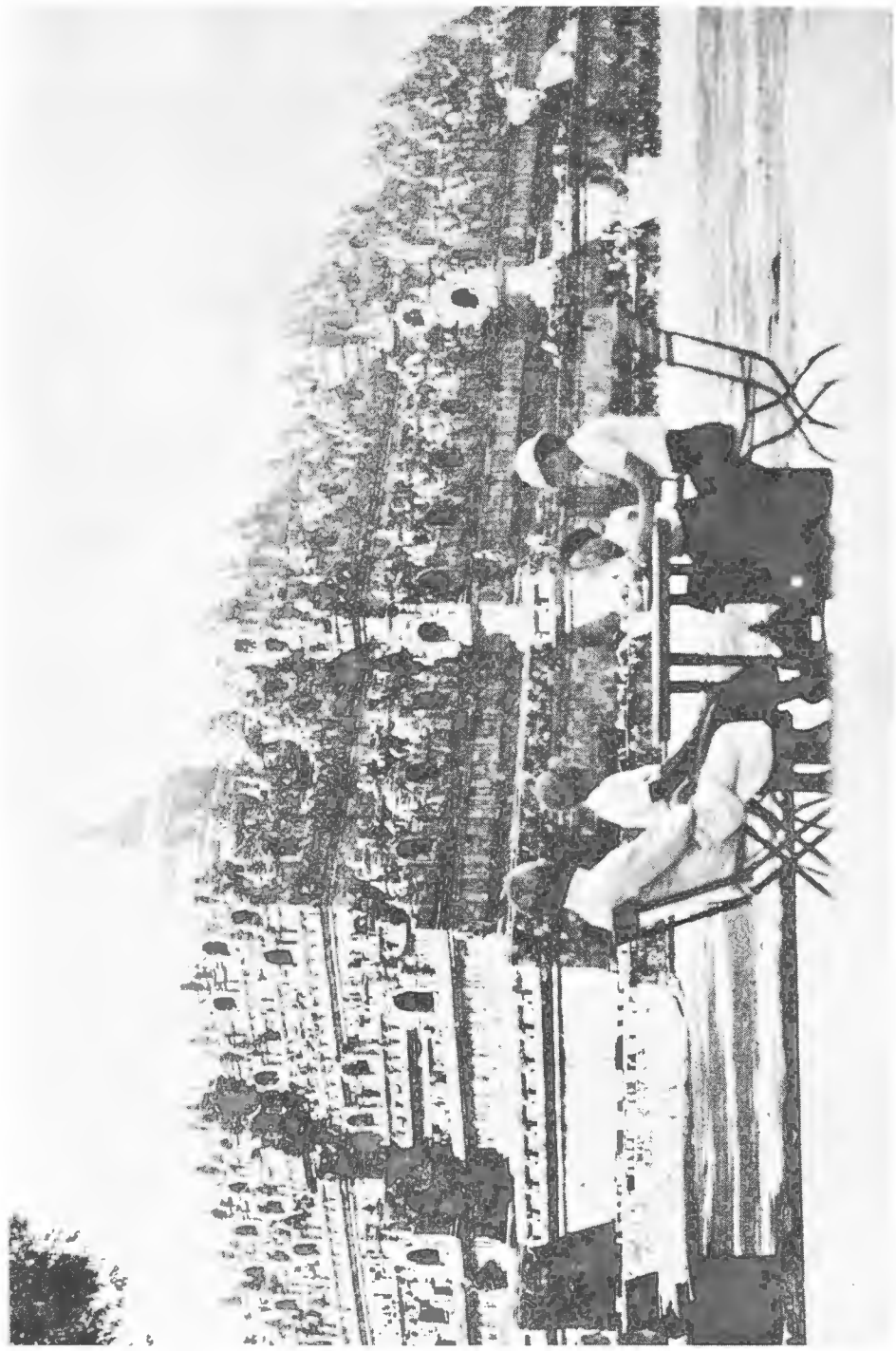
เมื่อเร็ว ๆ นี้ พยายามแต่งหนังสือ "เล่าเรื่องไปชะวาทครั้งที่ ๓"
ขึ้นด้วยอักษรขอมโบราณ ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายฉบับ
แรกแต่ได้ฝ่าละอองพระบาท เป็นของเฉลิมพระขวัญในวันเฉลิม
พระชันษาครบ ๖ รอบ และทูลถวายพระพรทางโทรเลขโดยความ
จำเป็น หวังด้วยเกล้า ฯ ว่าหนังสือซึ่งข้าพระพุทธเจ้าแต่งถวาย
จะพอเป็นเครื่องประดับพระปรีชาญาณและสำราญพระราชหฤทัย
ในเวลาที่ทรงอ่านได้บ้าง

ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระพรต่อได้ฝ่าละอองพระบาท ให้
ทรงเจริญพระชนมายุยิ่งยืนต่อไปให้ช้านาน ทั้งให้ทรงเป็นสุข
สำราญปราศจากสรรพวิบัติอุปัทวันตราย ได้เสด็จสถิตย์เป็น
ประธานในราชสกุล และทรงเชิดชูพระเกียรติยศของพระบรม
ราชจักรีวงศ์สืบไปเป็นนิจ เทอญ.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

(พระนาม) *ธำ รัช นรนาถ*

ขอประทานทูลเกล้า ฯ ถวาย สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

รูปฉายที่นามหาเจดยบรรพต

สารบาณ

เหตุที่ไปเมืองชะวา	หน้า ๑
ออกจากเมืองป็นังไปเมืองสิงคโปร์	
วันที่ ๗ ที่ ๘ มิถุนายน	.. ๒
ออกจากเมืองสิงคโปร์ไปเมืองชะวา	
วันที่ ๘ ที่ ๙ มิถุนายน	.. ๕
เมืองปะเตเวียและเมืองบุดะเตนซ็อก	
วันที่ ๑๐ ที่ ๑๒ มิถุนายน	.. ๗
เมืองบันดุง (ขาไป)	
วันที่ ๑๒ จนถึงวันที่ ๒๓ มิถุนายน	.. ๑๓
เมืองยอกยา	
วันที่ ๒๔ จนถึงวันที่ ๒๖ มิถุนายน	.. ๓๘
เมืองโสโล	
วันที่ ๒๖ จนถึงวันที่ ๒๗ มิถุนายน	.. ๕๐
เมืองบันดุง (จากกลับ)	
วันที่ ๒๘ จนถึงวันที่ ๒๙ มิถุนายน	.. ๗๒
กลับจากเมืองบันดุงมาเมืองสิงคโปร์	
วันที่ ๓๐ มิถุนายน จนถึงวันที่ ๒ กรกฎาคม	.. ๗๖
สหรัฐมลายู	
วันที่ ๓ ที่ ๔ กรกฎาคม	.. ๘๐
เล่าพงสาวดารชะวาแถมท้าย	.. ๘๕

เล่าเรื่องไปชะวา

ครั้งที่ ๓

แต่ก่อนมา ข้าพเจ้าได้เคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปเมืองชะวา ๒ ครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ครั้งหนึ่ง และต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ อีกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่ไปตามเสด็จครั้งหลังเวลาล่วงมาถึง ๓๓ ปี จึงมีโอกาสดำเนินไปชะวาอีกครั้งหนึ่ง โดยดำฟังตนใน พ.ศ. ๒๔๗๗ นี้ เมื่อได้รับปลดจลาจลพ้นหน้าที่ท่งปวงออกมาอยู่เมืองบันดังตามสบายได้ ๑ เดือน เหตุที่จะไปชะวาครั้งนี้ เกิดขึ้นด้วยเมื่อเดือนมกราคมปีกลาย ไปส่งเสด็จพระเจ้าอยู่หัวไปยุโรป ณ เมืองเมดานที่เกาะสุมาตรา ไปพบเจ้านายที่ประทับอยู่เมืองชะวา มีสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ เป็นต้น ซึ่งพร้อมกันมาส่งเสด็จฯ ทูลกระหม่อมตรัสชวนให้ไปเที่ยวชะวา และให้ไปพักที่ตำหนักของท่านซึ่งสร้างใหม่ ณ เมืองบันดัง ฝ่ายเจ้าหญิงลูกของข้าพเจ้าทั้ง ๓ คนก็อยากไปเห็นเมืองชะวา จึงทูลรับว่าพอถึงระดูแล้งในเกาะชะวา จะไปเฝ้าให้ทันช่วยงานเฉลิมพระชันษาของทูลกระหม่อม ในวันที่ ๒๕ มิถุนายน สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ตรัสว่าวันเกิดของข้าพเจ้าก็ก่อนนั้นเพียงสัปดาห์เดียว ให้ไปฉลองวันเกิดที่บันดังในปีนี้เกิด จะโปรดมีการเลี้ยงประทาน ก็เป็นอันตกลงกำหนดว่าจะไปให้ถึงบันดังก่อนวันที่ ๒๑ มิถุนายน และจะอยู่ที่บันดังจนวันที่ ๒๕ มิถุนายน

ครั้นถึงเดือนพฤษภาคมเริ่มกะการที่จะไป ห้างอีสต์เอเชีย
 ตักเขารับให้เอเยนต์ของเขาซึ่งมีอยู่ตลอดทางที่จะไป ช่วยเป็น
 ชูระในการเดินทาง กงสุลฮอลันดาที่บึงก็บอกไปขัรัฐบาลให้รู้
 และได้ขอให้กงสุลสยามที่เมืองบะเตเวีย บอกเคาวเนอเชเนอรด
 ให้ทราบด้วยอีกทางหนึ่ง แต่เรือที่จะไปนั้นไม่มีเรือที่เดินตรงจาก
 บึงไปเมืองบะเตเวีย จะต้องไปเรืออื่นจนถึงเมืองสิงคโปร์
 แล้วจึงลงเรือของบริษัทฮอลันดาจากที่นั่นไปยังเมืองบะเตเวีย
 ให้สับดูวันเรือออก ได้ความว่า เรือเมล์ฮอลันดาออกจากสิงคโปร์
 ทุกวันศุกร์เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกา หาเรือที่จะไปจากบึงให้เหมาะ
 เวลา อย่าต้องไปค้างคอยเรืออยู่ที่สิงคโปร์ ได้ความว่าเรือเมล์
 ของบริษัทบีแอนต์โอ ลำชื่อ ราชปุตนะ จะมาถึงบึงวันพฤหัสบดี
 ที่ ๗ มิถุนายน และจะออกในวันนั้น ไปถึงสิงคโปร์วันศุกร์ที่ ๘
 กลางวัน ทันไปลงเรือฮอลันดาออกจากสิงคโปร์ในวันนั้นเอง
 จึงตกลงให้ว่ากล่าวซื้อตัวเรือ และบอกไปให้ทราบที่ชะวว่าจะไป
 ตามวันที่กะนั้น ผู้ที่จะไปกับข้าพเจ้ามีแต่ลูกหญิงพูนคน ๑
 หญิงพิลัคคน ๑ หญิงเหลือนคน ๑ กับนายชิตคนรับใช้คน ๑
 รวม ๕ คนด้วยกัน อธิบายรายการที่ไปมีดังเล่าต่อไปนี้.

วันพฤหัสบดีที่ ๗ มิถุนายน

เวลาบ่าย ๑๔ น. ขึ้นรถออกจากชินนะมอนฮอด ไปลงเรือ
 ราชปุตนะ ซึ่งจอดเทียบท่าอยู่หน้าเมืองบึง เพื่อนไทยที่มา

อยู่ป็นังไปส่งกันแทบทั้งนั้น ร่ำลากันแล้วเรือออกเวลา ๑๕ น.
 เล่นไปทางใต้ตลอดคืน

ฤกษ์ยาตราครั้งนี้ไม่สู้ดี ด้วยเมื่อก่อนจะลงเรือ รู้สึกตัว
 ตะครันตะครอเหมือนกับจะจับหวัด รุ่งขึ้นเช้าถึงวันจะลงเรือ
 ธาตุก็ไม่ปกติ กินยาแล้วไปลงเรือ พอเรือออกจากท่าไปหน่อย
 หนึ่งก็รู้สึกว่าเป็นอินฟลวนซา (หวัดใหญ่) และได้ความว่าหญิงพูน
 กับหญิงเหลือก็เป็นเช่นเดียวกันอีก ๒ คน ต่อมาเมื่อไปถึงชะวา
 แล้วได้ข่าวว่าพวกที่อยู่หลังยังจีนมะมอนฮอล ก็เป็นอินฟลวนซา
 อีก ๒ คนถึงล้มหมอนนอนเสื่อ จึงเป็นอันได้ความว่าคงเป็นด้วย
 ไอหวัดใหญ่เข้าบ้านเมื่อก่อนจะไป ถ้ากำหนดวันที่ไปซ้ำอีกสัก
 ๒ วัน ก็เห็นจะต้องเลื่อนกำหนด แต่พวกเราที่ไปอาการเป็น
 อย่างเบาเดินเหินได้ไม่เป็นไรนัก แต่ส่วนตัวข้าพเจ้ากับหญิง
 เหลืออยู่ในเรือห้องเดียวกัน ถูกซำร้ายด้วยไม่รู้จักใช้ท่อลมที่
 เขาสูบส่งเข้ามาให้ความเย็นที่ในห้อง นอนกลางคืนรู้สึกร้อน
 ปล่อยให้ลมเป่าถูกตัวตลอดคืน เช้าขึ้นเลยเป็นโรคปัสสาวะขัด
 ด้วยกันทั้ง ๒ คน ต้องไปให้หมอรักษาในชะวาหลายวัน จึงว่า
 ฤกษ์ยาตราไม่สู้ดี

ไปในเรือเมล์บเอนด์โอครั้นชวนให้ถึงถึงความหลัง ครั้น
 ข้าพเจ้าไปยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็ไปเรือเมล์บวิทันเหมือน
 กัน เรือที่ไปจากสิงคโปร์ครั้งนี้ เป็นเรือดาตฟ้าชนเดี่ยว
 ขนาดเพียง ๔,๐๐๐ ตัน ยังไม่มีไฟฟ้าหรือห้องเย็น ต้องเลี้ยง

สัตว์ที่จะกินเป็นอาหาร กับทงวี่ที่สำหรับวัดน้ำหนักคนโดย
 สารกินไปในเรือ เรือเมล์สมัยปัจจุบันนี้ใหญ่โต ลำราชปุดะนั้น
 ถึง ๑๗,๐๐๐ ตัน กินอยู่ราวกับไฮเตล ได้ความรู้ปลาตอย่างหนึ่ง
 ว่าเรือเมล์ใหญ่ๆ ที่มีปล่องควัน ๒ ปล่องนั้น ที่จริงเป็นปล่องลง
 เสียบปล่องหนึ่ง ด้วยเครื่องจักรที่ใช้กันในปัจจุบันนี้มีปล่องควัน
 แต่ปล่องเดียวก็พอ แต่เจ้าของเขาไม่กล้าลดปล่องลง เพราะ
 คนโดยสารชอบไปเรือที่มีหลายปล่อง ด้วยเข้าใจว่ามันคงแข็ง
 แรงกว่าเรือปล่องเดียว แม้เรือกำปั่นยนต์ที่ต่อเป็นเรือรับคน
 โดยสารในสมัยนี้ ก็ทำปล่องขึ้นให้เหมือนเรือไฟปล่องหนึ่ง
 หรือสองปล่อง สำหรับเอาใจคนโดยสารมิให้รังเกียจ ยังดื้อ
 แต่บริษัทอีสต์เอเชียติก ซึ่งริทำกำปั่นยนต์ขึ้นก่อนเพื่อนไม่ยอม
 ทำปล่องเช่นนั้น สังเกตดูขนบธรรมเนียมในเรือเมล์เดิวนั้นก็
 เปลี่ยนแปลงมาก แต่ก่อนถือกันเป็นธรรมเนียมว่าผู้หญิงขวัญ
 อ่อน เพราะฉะนั้น ผู้ชายจะอยู่บนดาดฟ้าในระหว่างเวลาแต่
 เช้า ๘ น. จนถึง ๒๑ น. ร่วมกับผู้หญิง จำต้องแต่งตัวใส่เสื้อทั้งชั้น
 นอกชั้นในให้สุภาพเรียบร้อย และห้ามมิให้สูบบุหรี่ในห้องผู้หญิง
 แต่เดิวนั้นไม่ขบับังคับเช่นนั้นแล้ว เพราะผู้หญิงก็ชอบสูบบุหรี่
 เหมือนผู้ชาย การแต่งตัวจะแต่งอย่างไร ผู้หญิงก็ไม่ถือ
 แม้ผู้หญิงเองก็มักนั่งกางเกงปะยามาขาว หรือกางเกงช็อคขาวสั้น
 อย่างผู้ชาย จึงเป็นอันอนุญาตให้สูบบุหรี่และแต่งตัวไปตาม
 ชอบใจ แม้จะใส่แต่เสื้อชั้นในอยู่บนดาดฟ้าก็ได้ทุกเมื่อ คงถือ

วินัยอย่างเดิวกว่าแต่เมื่อเวลากินอาหารเย็น ต้องแต่งเครื่องสำหรับเวลาเย็น เพราะกินอาหารแล้วมักมีการเดินรับนาคดฟ้าต่อไปจนดึก แต่เวลาเรือทอดอยู่ในอ่าวจะแต่งเครื่องเดินทางก็ได้ เพราะจะไม่ให้ลำบากแก่การขึ้นบก มีประเพณีที่เปลี่ยนใหม่อีกอย่างหนึ่ง แต่ก่อนในเรือเมอร์มีประกาศปิดไว้ ห้ามมิให้คนโดยสารให้สินจ้างแก่คนรับใช้ แต่ที่จริงก็ให้กันเป็นสินน้ำใจทุกคน เป็นแต่ต้องลอบให้ ฝ่ายนายเรือก็ทำไม่รู้ เดียวนี้เลิกประเพณีนั้นแล้วให้กันได้โดยเปิดเผย ว่าโดยทั่วไปเรือเมอร์เดียวนี้ แม้เรียกค่าโดยสารแพงขึ้น ก็สบายกว่าแต่ก่อนมาก.

วันศุกร์ที่ ๙ มิถุนายน

เวลาบ่าย ๑๔ น. เรือราชปุตนะถึงเมืองสิงคโปร์ จอดเทียบท่าที่ต้นหยองปากา เอเยนต์ของห้างอีสต์เอเชียติกมารับไปลงเรือแปเลนเซียส ของบริษัทเกปเอม ฮอลันดา ซึ่งจอดเทียบท่าอยู่อีกอ่าวหนึ่งในเวลาเดียวกัน ด้วยมีเวลาเพียง ๒ ชั่วโมง จะไปเที่ยวที่ไหนอีกไม่ได้

เวลาบ่าย ๑๖ น. เรือแปเลนเซียสออกจากเมืองสิงคโปร์ไปทางช่องเกาะเรียวทางไปชะวา เรือลำนี้ขนาด ๔,๐๐๐ ตัน ต่อสำหรับรับคนโดยสารในระหว่างเมืองสิงคโปร์ เมืองมุนตอก เมืองบะเตเวีย เมืองสะมารัง และเมืองสุไรบา ทำอย่างประณีตคล้ายกับเรือเมอร์ใหม่ทั่วไปมากับยุโรป เป็นแต่ขนาดย่อมกว่า

และแก้ไขห้องหับให้เหมาะกับเมืองร้อน อยู่สบายดี คนโดยสารชั้นที่ ๑ อยู่กลางลำตอนข้างหน้า ชั้นที่ ๒ อยู่ค่อนข้างท้าย ตอนท้ายเรือที่เดียวสำหรับคนโดยสารชั้นที่ ๓ อยู่แต่กับดาดฟ้า และมีม่านกันไม่ให้ปะปนกับชั้นที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งไปมาถึงกันได้ เรือบริษัทเกปเอนเรียกค่าโดยสารอยู่ข้างแพง เพราะมีแต่บริษัทเดียวที่เดินเรือรับคนโดยสารในน่านน้ำตามหมู่เกาะชวา.

วันเสาร์ที่ ๙ มิถุนายน

เรือแล่นถึงช่องเกาะบังกาแต่เช้า หยุ่รับส่งคนโดยสารที่หน้าเมืองมุนตอกที่เกาะบังกาแล้วแล่นต่อไป ตอนค่ำเกิดเหตุร้ายขึ้นในเรือ ด้วยแขกบาติกชาวเกาะสุมาตราคน ๑ ซึ่งไปในชั้นที่ ๓ เกิดเสียวจิตถึงฆ่าคนโดยสารชั้นเดียวกันตายคน ๑ แต่นายเรือเขาจับตัวคนเสียวจิตขังและทิ้งศพคนตายได้อย่างเงิบ คนโดยสารชั้นที่ ๑ และที่ ๒ เกือบจะไม่มีใครรู้ว่าเกิดเหตุนี้ขึ้นที่รู้ถึงหูพวกเราเพราะค่ำวันนั้นเพ้อญูหญิงพูนกับหญิงเหลือซึ่งอยู่ห้องเดียวกันสั่งให้เอาอาหารเย็นไปให้กินที่ในห้อง พอบ้อยเงินยกอาหารเข้าไปขอให้ปิดประตูใส่กลอน เธอตกใจได้ถาม จึงได้ความว่ามีคนฆ่าคนตายข้างท้ายเรือ. กลัวมันจะวิ่งพลุนพลันเข้ามาในห้อง ค่ำวันนั้นตอนดึกแล่นเรือออกไปช้า ๆ หลายชั่วโมง เพราะใกล้จะถึงเกาะชวา กับตัน ประสงค์จะเข้าทอดท่าต่อสว่าง.

วนาพิทยที่ ๑๐ มิถุนายน

พอรุ่งสว่างถึงปากอ่าวตันหยกของเปรี๊ยก เกาะชะวา เรือเข้าเทียบท่าชนเมืองปะเตเวียเวลา ๙ น. ทูลกระหม่อมชายกับมิสเตอร์ครูเดนกงสุลสยาม และมิสเตอร์มะเคเรเกอผู้แทนบริษัทอีสต์เอเชียติกมารับถึงเรือ มิสเตอร์ไมเคิลรูดกงสุลอังกฤษที่เคยคุ้นกันในกรุงเทพ ฯ ทราบว่าเราจะไป ก็มีแกล้งมารับด้วย ไม่ทราบว่าด้วยเหตุใดกิตติศัพท์รู้ไปถึงพวกหนังสือพิมพ์ ให้ช่างมาคอยถ่ายรูปเป็นหลายคน กงสุลสยามบอกว่าเคาวเนอเบเนอราลขอเชิญให้ข้าพเจ้ากับเจ้าหญิงทั้ง ๓ คน ไปกินกลางวันทั่วเมืองบุนเตนชอกในวันอังคารที่ ๑๒ ให้บอกรับและขอบใจแล้วขึ้นจากเรือ ขึ้นรถยนต์ด้วยกันกับทูลกระหม่อมไปยังเมืองปะเตเวียไปพักอยู่โฮเตลเดสอีนดีส์ด้วยกัน โฮเตลนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ แต่เขารื้อสร้างใหม่ใหญ่โตกว่าเก่ามาก ปลาตอยู่ที่เรือนหลังซึ่งเคยเสด็จประทับนั้น เขายังคงไว้อย่างเดิมไม่แก้ไข เมื่อไปเห็นก็จับใจเหมือนอย่างรำลึกชาติได้ ปรึกษากับทูลกระหม่อม เห็นว่าไม่มีเหตุที่จะพักอยู่เมืองปะเตเวียให้นานวัน จึงตกลงจะค้างแรมแต่คืนเดียว รุ่งขึ้นตอนเช้าจะไปดูพิพิธภัณฑ์สถานซึ่งอยากดูอยู่นานแล้ว ตอนบ่ายจะย้ายไปเมืองบุนเตนชอกทางรถยนต์ ค้างแรมสำหรับไปดูสวนหลวงในตอนเช้า และไปกินเลี้ยงที่เคาวเนอเบเนอราลตอนกลางวัน เวลาบ่ายทูลกระหม่อมจะโปรดให้รถยนต์มารับไปยังเมืองบันดุง

ระยะทาง ๓ ชั่วโมงถึงในเย็นวันนั้น ไม่ต้องค้างที่ไหนอีก เมื่อ
 ปรึกษากันแล้วในตอนเช้ามีเวลาว่าง ทูลกระหม่อมทรงพาชน
 รยชนต์ไปเที่ยวดูบ้านเมือง ดูไม่สู้แปลกตากว่าที่ได้เห็นเมื่อ
 ๓๓ ปีมาแล้วเท่าใดนัก คลองลงเขื่อนอันเป็นต้นแบบคลอง
 ตลาด ตอนสวนสาธารณะก็ยังคงอยู่ แต่สะพานหักเปลี่ยนเป็น
 สะพานเหล็กไปแล้ว สโมสร “คองคอคเคย์” อันเป็นต้นแบบ
 ของศาลาสหไทยสมาคมก็ยังคงอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ขยายเมือง
 กว้างขวางออกไปกว่าแต่ก่อนมาก เข้าวเรือนที่สร้างใหญ่โต เป็น
 อย่างใหม่ก็มีแต่ไฮเต็ลกับอาคารต่าง ๆ เช่น ธนาคารเป็นต้น
 เรือนคนอยู่ยังเป็นแบบเก่าอยู่นั่นเอง สิ่งซึ่งทอดทิ้งให้เลวลง
 กว่าแต่ก่อนก็มี ที่สำคัญ คือท้องสนามหลวงที่เรียกว่า “กอนนิง
 สเปเลน” ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ถึงทรงจำแบบมา
 ทำท้องสนามหลวงในกรุงเทพฯ แต่ก่อนเป็นที่สง่ามยังนัก
 แต่เดี๋ยวนี้ทอดทิ้งปล่อยให้ต้นไม้ใหญ่ ๆ ทรายรอบล้มตายหายสูญ
 ไปเสียมาก ที่ปลูกแซมก็ไม่บำรุง แม้ในตัวสนามเองก็ปล่อย
 ให้ปลูกสร้างเรือนโรงอะไรลงหลายอย่าง ตรงที่ยังว่างก็ทิ้งราว
 กับที่รกร้างเสียตาย มีอะแควเรียมที่เลี้ยงปลาต่าง ๆ ดึงชนใหม่
 แห่งหนึ่งน่าดู แต่ก็ไม่ใช่ใหญ่โตเท่าใดนัก

เวลาบ่าย มิสเตอร์ฟิตสมอริส กงสุลเชเนอรัลอังกฤษ
 ซึ่งเป็นผู้คุ้นกันมาแต่ยังอยู่ในกรุงเทพฯ มาหา แล้วชนรยชนต์

ไปเที่ยวดูเมืองอีกครั้งหนึ่ง เลยไปเยี่ยมตอตอบใจกงสุลไทย
และกงสุลอังกฤษ กับผู้คนที่ไปรับด้วย

ทูตกระหม่อมชายจะเสด็จไปด้วยอากาศยานพรั่งแน่นเข้า กลับ
ไปคอยอยู่ที่เมืองบันดุง

วันจันทร์ที่ ๑๑ มิถุนายน

เวลาเช้า ๑๐ น. ไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน การที่จะไปนั่งกงสุล
ได้ไปบอกไว้ พวกกรรมการสภาโบราณคดีมีศาสตราจารย์วันกัน
และดอกเตอร์บอดซ์ นักปราชญ์คนสำคัญกับพวกกรรมการพร้อม
กันมาคอยรับ เพราะเขาเคยได้ขึ้นชื่อข้าพเจ้าเมื่อเป็นนายกรัฐมนตรี
บัณฑิตยสภา พาไปนั่งในห้องประชุมใหญ่ให้ลงนามไว้ในสมุด
สำหรับลงนามคนสำคัญก่อน (และเมื่อข้าพเจ้ากลับมาถึงเมือง
ป็นั่งแล้ว มีจดหมายบอกมาว่าในคราวประชุมสภาครั้งหลัง ได้
เลือกข้าพเจ้าให้เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของราชบัณฑิตยสภาเมือง
บะเตเวียด้วย) แล้วจึงพาเที่ยวดูพิพิธภัณฑ์ ข้าพเจ้าขออยู่ใน
วันนี้แต่จะเพาะห้องของมหัศจรรย์ ห้างของทองสัมฤทธิ์ กับ
ห้องเครื่องศิลา เพราะมีเวลาน้อย ห้องของมหัศจรรย์มี
เครื่อง เพ็ชร พลอย เงิน ทอง ของโบราณต่างๆ ห้องนี้
ทำทางเข้าออกและมีคนเฝ้ากวดขัน ของโบราณที่จัดไว้ในห้อง
เป็นของสมัยเมื่อพวกชาวอิสลามแล้ว มากกว่าของ
สมัยเมื่อยังถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ มีพระพุทธรูป

รูปและรูปพระโพธิสัตว์ทำด้วยเงินและทองคำหลายองค์ แต่ผม
 ไม่ได้วิเศษสมกับที่ลงทุนทำด้วยเงินทอง ข้าพเจ้าปรารถนา
 ผู้ที่ให้สร้าง เห็นจะเป็นแต่เศรษฐีผู้มีอุปถัมภ์ศรัทธา ท่านพวก
 นักปราชญ์เห็นชอบด้วย แล้วบอกว่าเมื่อมีการแสดงพิพิธภัณฑ์
 ที่เมืองฝรั่งเศสคราวหลัง ได้คัดเลือกของโบราณในพิพิธภัณฑ์
 ส่งไปตั้งแสดงหลายสิ่ง เผอิญเกิดไฟไหม้สถานของประเทศ
 สหแลนด์ ของโบราณสูญไปเสียหลายสิ่ง ที่หลังเห็นจะไม่
 ขอมส่งไปอีก ห้องของทองสัมฤทธิ์นั้นน่าดูมาก ด้วยมีของ
 สมัยศรีวิชัยเมื่อพวกชะวาถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์
 รวมไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานนี้แปลก ๆ ไม่มีที่อื่นเหมือนของสมัย
 ศรีวิชัย สิ่งใดที่พิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพฯ ๔ ชิ้นหนึ่ง เขามี
 ตั้งสองและสามชิ้น แต่ปลาอยู่ที่บรรดารูปพระโพธิสัตว์
 ที่มีในพิพิธภัณฑ์สถานนั้นบ่งชี้ไม่ถ่วง พิจารณาดูจะหาทาง
 ยิ่งกว่าหรือแม้แต่หัดเทียบรูปพระโพธิสัตว์เมืองไชยา ที่มีอยู่ใน
 พิพิธภัณฑ์สถานกรุงเทพฯ ไม่มีเลยสักองค์เดียว ถึงกระนั้น
 ถ้าว่าโดยปริมาณ ก็ควรยอมยกย่องพิพิธภัณฑ์สถานเมืองมะเด
 เวียนว่า รวบรวมเครื่องทองสัมฤทธิ์สมัยศรีวิชัยไว้ได้มากกว่า
 ที่อื่นหมด มีพระพุทธรูปอินเดียแบบอมรวดีที่ทำจวบ อยู่ใน
 พิพิธภัณฑ์สถานองค์หนึ่ง ว่าขุดพบที่เกาะกาลิโปเมื่อ ๒ ปีมาแล้ว
 พระพุทธรูปอย่างนี้ ปลาที่ปรากฏว่ามีในประเทศต่าง ๆ แต่
 ๔ องค์ คืออยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานเมืองโคลัมโบในลังกาที่ป้องกัน

อยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานเมืองฮานอยองค์หนึ่ง อยู่ในพิพิธภัณฑ์สถาน
กรุงเทพฯ องค์หนึ่ง กับอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานเมืองบะเตเวียองค์
หนึ่ง นับถือว่าเป็นของวิเศษด้วยกันทั้ง ๔ แห่ง องค์ในกรุงเทพฯ
นั้น ขุดพบที่เมืองนครราชสีมา ส่วนเครื่องศิลาของโบราณนั้นจัด
ตั้งรายไว้ตามระเบียบ กระบวนทำรูปภาพต้องขอมว่าฝีมือชะวาทำ
งามกว่าที่ไหน ๆ หมิด และมีมากนับไม่ถ้วน ที่เอามาไว้ใน
พิพิธภัณฑ์สถานนั้นเลือกมาแต่พอเป็นตัวอย่าง เมื่อสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชะวาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาลฮอลันดา
ยังไม่ได้จัดรักษาโบราณวัตถุสถาน ถวายอนุญาตให้ทรงเลือกเครื่อง
ศิลาของโบราณ เอามากรุงเทพฯ ตามต้องพระราชประสงค์
หลายสิ่ง แต่เดี๋ยวนี้เขาจัดการบำรุงรักษาโบราณวัตถุสถานห้าม
ปรามกวดขันมิให้เอาของโบราณออกจากชะวาแล้ว

เมื่อดูพิพิธภัณฑ์สถานแล้วกลับไปกินกลางวันที่โฮเต็ล ประ
เพณีเลี้ยงอาหารกลางวันตามโฮเต็ลในชะวา แปลกกว่าที่อื่นอย่าง
หนึ่ง ที่ให้กินเข้าอย่างชะวา (คล้าย ๆ กับกินอย่างไทย) ก่อน แล้ว
จึงให้กินกับเข้ฝรั่งแถมเมื่อภายหลัง อธิบายว่า ชาวต่างประเทศ
ที่ไปอยู่เมืองชะวา ถ้ากินอาหารเหมือนกับชาวเมืองถูกกับอากาศ
ธาตุไม่วิปริต ที่มีกับเข้ฝรั่งแถมท่ายไว้สิ่งหนึ่งนั้นสำหรับคนไป
อยู่ใหม่ ยังไม่คุ้นกับอาหารชะวา เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้า
หลวงเสด็จไปก็เช่นนั้น ไทยเรากินกันจนออกเบื่อเพราะทำกับ
เข้ซ่า ๆ กันทุกวัน แต่เดี๋ยวนี้เห็นจะเป็นเพราะมีชาวต่างประเทศ

ไปอยู่และไปเที่ยวมากขึ้น เขาจัดการแก้ไข ตามคนกินก่อน
 ทุกวันว่าจะพอใจกินเข้า หรือจะกินอาหารอย่างฝรั่ง ถ้าจะกิน
 อาหารฝรั่งเขาก็เลี้ยงอย่างฝรั่งแต่ต้นจนปลาย ต่อบอกว่าจะกิน
 เข้า จึงเลี้ยงตามกระบวนที่กล่าวมาก่อน แต่เพิ่มเติมกับเข้าน
 มากมายหลายอย่าง มีคนขกจานอาหารที่เลี้ยงเดินตามกันมาราว
 กับกระบวนแห่ แต่อาหารที่เลี้ยงเวลาอันเลี้ยงอย่างฝรั่งทั้งนี้
 การเลี้ยงอาหารในโฮเต็ลนั้น ใครต้นเข้าก่อน ๘ น. มีน้ำชากาแฟ
 กับผลไม้มาให้กินรองท้องที่ห้องอยู่ ถึงเวลา ๘ น. ไปจน ๙.๓๐ น.
 ตั้งอาหารเซตห้องใหญ่สำหรับเลี้ยง ของเลี้ยงมีน้ำชากาแฟนม
 เนย ขนมปัง ไข่ไก่ กับเนื้อเย็นและผลไม้ ถึงเวลา ๑๒.๓๐ น.
 ไปจน ๑๔ น. เลี้ยงอาหารกลางวันดังกล่าวมาแล้วตั้งแต่เวลา ๑๔ น.
 ไปจน ๑๖ น. นอนกลางวันกันหมด แม่จันคนรับใช้เวลา ๑๖.๓๐ น.
 ไปจน ๑๗.๓๐ น. เลี้ยงน้ำชากับขนม ถึงเวลา ๑๘.๓๐ น. ไปจน
 ๒๑ น. เลี้ยงอาหารเย็น การเลี้ยงอาหารเวลาเย็นก็เปลี่ยนแปลง
 กับแต่ก่อนอย่างหนึ่ง เขาว่าพึงเกิดขึ้นในชะวาไม่ช้านัก แต่
 เดิมถ้าใครเชิญเพื่อนฝูงไปกินอาหารเย็นที่โฮเต็ล ย่อมแต่งตัว
 เครื่องเวลาเย็นไปพร้อมกันเมื่อใกล้กำหนดเวลากินอาหาร กิน
 แล้วก็นั่งสนทนาหรือเล่นอะไรกันต่อไปจน ๒๒ หรือ ๒๓ น. แล้ว
 กลับบ้าน แต่เดี๋ยวนี้เครื่องแต่งตัวเวลาเย็นเป็นอันเลิก จะ
 แต่งตัวอย่างไร ๆ ก็ได้ แต่เปลี่ยนเวลาไปพร้อมกันแต่หัวค่ำ นั่ง
 สนทนาดื่มค็อกเทลกันไปจนจน ๒๑ น. จึงเข้านั่งกินอาหาร กิน

แล้วต่างก็กลับบ้าน เว้นแต่พวกรักสนุกจึงอยู่เล่นเต็นท์กันต่อไปจนถึงถึง ๒ หรือ ๓ น. ตามโฮเต็ลใหญ่ย่อมมีโหรีเครื่องสายสำหรับบรรเลงทั้งเวลาเที่ยงกลางวันและเที่ยงค่ำ แล้วทำเพลงให้เต็นท์ด้วยทุกแห่ง ถึงกลางวันแล้วมานอนพักจนบ่าย ๑๖ น. ขึ้นรถยนต์ออกจากเมืองบะเตเวีย ระยะทางรถยนต์เล่นชั่วโมงเศษถึงเมืองบุนเตนซ็อก ซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขา สูงกว่าระดับทะเล ๕๐๐ ฟุต อากาศเย็นกว่าที่เมืองบะเตเวีย จึงเป็นที่ตั้งวังที่อยู่ของเคาเวเนอเยเนอราลสืบมาช้านาน เดิมหมายจะไปพักโฮเต็ลเบลลู ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ แต่ได้ความว่าเวลานี้กำลังปิดเพื่อจัดการใหม่ จึงไปอยู่โฮเต็ลซ็อลเบลลูดิเบต เป็นโฮเต็ลใหม่ตั้งอยู่ใกล้บริเวณวังเคาเวเนอเยเนอราล.

วันอังคารที่ ๑๒ มิถุนายน

เวลาเข้าไปดูสวนหลวง สวนหลวงที่เมืองบุนเตนซ็อกนั้นช่อกลอนามว่าจัดดี มีพรรณไม้ต่างๆ มากกว่าสวนหลวงของประเทศอื่นๆ ทางตะวันออกกันทั้งสิ้น เพราะได้ตั้งและรัฐบาลเอาใจใส่ทำนุบำรุงมากกว่าร้อยปี ใครไปถึงเมืองบุนเตนซ็อกก็ต้องไปดูทั้งนั้น แต่ไปดูคราวนี้เห็นอยู่ข้างจะร่วงโรยไปสักหน่อย ได้ยินว่าเพราะรัฐบาลต้องลดเงินค่ารักษาสวนลง ในเวลาเศรษฐกิจกำลังฝืดเคืองถึงเวลาจน ๑๓ น. ขึ้นรถไปทั่ว เคาเวเนอเยเนอราลซื้อ ของเกียเคยของ คอยรับอย่างรับแขกเมืองมีบันดาศักดิ์ เลี้ยงที่ห้องทอง

พระโอง ัจฉอย่างเลื่องในครัวเรือน นอกจากกรรยากับบุตรชาย
หญิงและนายทหารคนสนิท มีแต่เลขานุการของรัฐบาลกับกรรยา
และเชิญบาอรอนเนสเซสเสีเลียวันตุล นางพระกำนัลของสมเด็จพระ
พระราชินีพันปีหลวงประเทศสอแลนดึ ซึ่งได้เคยรู้จักกับข้าพเจ้า
และเจ้าหญิงพูนหญิงพิลัยมาแต่ไปเฝ้า พ.ศ. ๒๔๗๓ อีกคนหนึ่งกับ
พวกเร่อีก ๔ คน นึกว่าตั้งแต่ข้าพเจ้าไปเฝ้าทรงรู้จักแล้ว สมเด็จพระ
ราชินียังทรงแสดงพระเมตตาต่อมาเสมอ ข้าพเจ้าจึงเขียนโทร
เลขขอให้เคาเวเนอเยเนอราลส่งไปถวายว่า ข้าพเจ้าขอทูลให้ทรง
ทราบว่าได้มาชะว่อีกครั้ง ๑ กับลูกหญิง และเคาเวเนอเยเนอราล
ได้ต้อนรับณเมืองบุนเตนซอกในวันนั้น ต่อมาอีก ๒ วันสมเด็จพระ
ราชินีมีพระราชโอรสเลขตอบมาว่าทรงยินดี ที่ทราบว่าเป็นชะวา
และหวังพระราชหฤทัยว่า จะเป็นสุขสบายทั้งตัวข้าพเจ้าและเจ้า
หญิงตลอดเวลาที่อยู่ในชะวา ส่วนเคาเวเนอเยเนอราลนั้นรับจะ
สั่งเจ้าหน้าที่ตามหัวเมืองที่จะไป ให้เอาเป็นธุระให้ความสะดวกแก่
ข้าพเจ้าทุกแห่ง เมื่อเลื่องแล้วเรียกช่างซักปรุมาถ้ายรูปหมู่ แล้ว
ลูกหญิงของเคาเวเนอเยเนอราล ส่งมาแจ้งให้ไว้ เป็นที่ระลึก ด้วย
เมื่อเสร็จการเลื่องแล้วกลับมาพักที่โฮเตลครุหนึ่ง พอบ่าย ๑๕.๓๐
น. ก็ขึ้นรถยนต์ที่ถูกระหม่อมให้มารับ กับจ้างรถยนต์บรรทุก
หีบผ้าอีกรถหนึ่ง ออกจากเมืองบุนเตนซอกไปเมืองบันดุงทางตำบล
สินตันไลยะ ทางนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประพาส
แต่ย้อนทางกับที่เราไปวันนี้ เวลานั้นยังไม่มียนต์ เสด็จ

ทรงรถไฟออกจากเมืองบุงเตนซ็อกแต่เข้าไปลงที่เมืองตันยอ แต่
นั้นทรงรถเทียบม้าคู่ต่อไป เมื่อถึงทางขลุ่ยเขาบางแห่ง ต้อง
เอาควายหลายตัวเข้าผูกกล่อมลากทั้งม้าและรถ ขนไปจนพ้นที่ชัน
ไปถึงจวนที่พักของแควเนอเยเนอราลที่ตำบลจิปานะ เอาจวนบ้าย
ประพาสแล้วทรงรถข้ามเทือกเขา กลับมาถึงเมืองบุงเตนซ็อกจน
๒๒ น. อุดเข้าเย็นกันทั้งกระบวน ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดการประพาส
ในครั้งนั้น ถกโทษว่าไม่คิดกะเวลาเสียให้ดี จึงจำเรื่องได้ไม่
ถ่ม ไปคราวนั้นมรดยนต์ไซ้ ขนเขาสูงถึง ๔,๘๐๐ ฟุตได้โดยสะดวก
ไปสักชั่วโมงหนึ่ง อย่างว่าไม่ทันรู้ตัวก็ถึงสินตันไลยะ คน
จับรถขับบอกให้ดูจวนแควเนอเยเนอราล จึงรู้สึกว่าได้เคยขึ้นไป
ไต่รวดเร็วผิดกับแต่ก่อนมาก ทูลกระหม่อมพาพระองค์หญิง ๓
พระองค์ เสด็จทรงรถยนต์มาคอยรับที่เรสเตอรองข้างทาง ห่าง
เมืองบันดุงสักชั่วโมงหนึ่ง ประทานเลี้ยงน้ำชาเครื่องว่างแล้วพา
ไปเมืองบันดุง ถึงตำหนักที่เสด็จประทับ ๑๘ น. พอพลค่ำ
ทรงจัดให้อยู่ในตำหนักทั้งพวก ตัวข้าพเจ้าอยู่ห้องเคียงกับห้อง
ที่ท่านบรรทม ลูกหญิง ๓ คนแยกกันอยู่ตามห้องของพระองค์
หญิงพระธิดา ได้พบเจ้านายตลอดจนคนอื่นที่เป็นไทยไปอยู่
เมืองบันดุงนั้น เกิดปติยन्दกันทั่วหน้า

ตำหนักทูลกระหม่อม กับเจ้านายที่ประทับอยู่ณเมืองบันดุง
นั้น ท่านซอที่ดินบนเนินริมถนนที่นคราทรตัดใหม่ นอก
เมืองออกไปทางด้านเหนือ อยู่ห่างกลางเมืองบันดุงสัก ๘๐ เส้น

สร้างตำหนัก ๔ หมู่ อยู่ในบริเวณเดียวกันหมด ตำหนักสมเด็จพระน้อยให้ชื่อว่า “ดาหาปาด” (ตามชื่อวังในเรื่องอิเหนา) อยู่ทางข้างเหนือ ตำหนักทูตกระหม่อมเรียกว่า “ประเสบัน” อยู่ต่อไปข้างใต้ ตำหนักกรมหลวงทิพยรัตน์ ๔ เรียกว่า “บันจะรากัน” อยู่ต่อตำหนักประเสบันไปทางตะวันออก แล้วถึงตำหนักหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม เรียกว่า “สตาหมัน” เป็นที่สุด มีครัวไฟโรงรถ และเรือนมหาเด็กลักขฬงอยู่ข้างหลัง มีถนนทางเดินถึงกัน ตำหนักเป็นตึกชั้นเดียวตามแบบเรือนฮอลันดา เขตต์บริเวณทำกำแพงแต่ทางด้านข้างกับด้านหลัง แต่ทางด้านหน้าให้ออกถนนเปิดทำเป็นสวนดอกไม้ไปจนจรดถนน ไม่มีอะไรกีดกัน แต่สร้างอย่างนั้นเหมือนกันทั้งเมือง เพราะไม่มีใครละลาบละล้ง และรัฐบาลระวังโจรผู้ร้ายด้วย.

วันพุธที่ ๑๓ มิถุนายน

เวลาเช้า ๑๐ น. ทูตกระหม่อมพาขึ้นรถยนต์ไปเที่ยวดูเมืองบันดุง เมืองนี้เมื่อตามเสด็จคราว พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้เคยอยู่ถึง ๒๐ วัน นานกว่าที่อื่น ๆ เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยวงค์เดชานุประศวร แต่เมื่อสมัยนั้นยังเป็นเมืองเล็ก ได้ยินแต่รัฐบาลฮอลันดาคิดจะมาตั้งเมืองบันดุงเป็นเมืองหลวงขึ้นอีกแห่งหนึ่งเพราะเห็นว่าเมืองบะเตเวียตั้งอยู่ใกล้ทะเลนัก ถ้าชาติอื่นที่มั่งคั่งมากในท้องทะเล เช่นอังกฤษเกิดเป็นศัตรูจะต้องสู้รักษายาก เมือง

บ้านดุงเป็นที่ชัยภูมิด้วยอยู่บนเขาห่างทะเล แต่อาจจะไปมากับ
 เมืองอื่น ๆ ในเกาะชวาโดยทางบกได้สะดวก ทั้งพื้นที่ก็กว้าง
 ขวางบริบูรณ์ด้วยการเพาะปลูก หากเสียเมืองบะเตเวียก็อาจจะ
 เอาเมืองบ้านดุงเป็นที่มั่นได้ แต่ในสมัยนั้นได้เริ่มทำตามความ
 คิดเพียงตั้งโรงงานสถานที่ของกรรมรถไฟในชวาอย่างเดียว ไป
 คราวนั้นเห็นสร้างตึกใหญ่โต เป็นสถานที่สำหรับการต่าง ๆ เพิ่มเติม
 ขึ้นอีกหลายอย่าง เช่นที่ว่าการทหารบกทั้งปวง และวิทยาลัย
 สำหรับสอนวิชาต่าง ๆ เป็นต้น สำนักกรมอากาศยานก็ตั้งอยู่ที่
 บ้านดุงนี้ จึงมีพวกพ่อค้าไปตั้งค้าขายมากจนอีกมาก ใช้แต่
 เท่านั้น ยังถือกันว่าเมืองบ้านดุงเป็นที่อากาศดี (ได้สังเกตปรอท
 ในห้องเรือน เมื่อไปพักอยู่คราวนี้ หนาวเพียง ๑๓ องศา ร้อน
 เพียง ๔๐ องศา แต่เขาว่าถ้าฤดูฝน ๆ ตกในตอนเย็นทุกวัน) มี
 พวกที่ประสงค์จะอยู่ตามสบาย เช่นพวกที่รับเบี้ยบำนาญไปตั้ง
 บ้านเรือนอยู่ประจำ และมีพวกคนไข้เจ็บแปรสถานไปพักรักษา
 ตัวที่เมืองบ้านดุงมากขึ้นทุกที เวลานี้ว่ามีหมออยู่ที่เมืองบ้านดุง
 ถึง ๖๐ คน และมีสถานรับพยาบาลตั้งขึ้นหลายแห่ง ดูเมือง
 บ้านดุงเห็นจะใหญ่โตกว่าเมื่อมาคราวก่อนสัก ๑๐ เท่า บ้านเรือน
 ก็สร้างใหม่โดยมาก สังเกตได้แต่ตอนเมืองเดิมถนนแคบ ตอน
 ที่ขยายเมืองออกไปทำถนนกว้าง บ้านเมืองที่สร้างใหม่ แม้ยังชอบ
 อยู่เรือนชั้นเดียวตามวิสัยชาวฮอลแลนด์ ก็ทำยกเชิงอย่างประ
 ณีตบรรจงงามกว่าแต่ก่อน ตอนที่ย้ายใหม่ดูบ้านเรือนคล้าย

กับเมืองฝรั่ง พวกฝรั่งที่อยู่ในเมืองบันดุงเดี๋ยวนี้ ก็ประพาศ
ผิดกับแต่ก่อน แต่ก่อนนั้นผู้หญิงเวลาอยู่บ้านชอบแต่งตัวอย่าง
ชะวา คือใส่เสื้อเอวทำด้วยผ้าขาวขลิบลำโปรง นุ่งโสร่ง ใส่
รองเท้านะ ไม่ใช้ถุงเท้า เวลาบ่ายๆ เมื่อตื่นนอนกลางวัน
แล้วชอบออกมานั่งเก้าอี้รับแขกที่สนามหน้าเรือน ที่นั่งเก้าอี้
โถ้นั้น บอกอธิบายว่า เวลาได้เก้าอี้ตัวถูกถมเย็นสบาย ไม่ต้องใช้
คนอื่นให้ซักพัด “บังกา” เหมือนอย่างอังกฤษ ไปคราวนี้ที่เมือง
บันดุงเห็นผู้หญิงแต่งแต่เป็น “แฮมม” เก้าอี้โลกไม่มีในบ้าน
ฝรั่ง ยังเห็นอยู่บ้างแต่ในบ้านพวกจีน เขาว่ายังคงใช้ธรรมเนียม
เดิมอยู่แต่บ้านนอก.

เห็นของแปลกตาอยู่อย่างหนึ่งซึ่งทำให้คิดถึงสมเด็จพระพุทธ
เจ้าหลวง ถ้ายังเสด็จอยู่ก็ต้องจะถึงถวาชรายงาน ด้วยเมื่อ
เสด็จมาชะวาทอดพระเนตรเห็นต้นปามอย่างหนึ่ง ซึ่งเขามักปลูกราย
สองข้างถนน ปามอย่างนั้นลำต้นที่ตรงโคนบ้องโต แล้ว
ค่อยเรียวขึ้นไปจนถึงที่แตกใบคล้ายกับรูปขวดคอยาว ดำรัสเรียก
ว่า “ปามขวด” โปรดฯ ให้หาพรรคเข้าไป ได้ปลูกรายไว้รอบ
กำแพงพระที่นั่งอนันตสมาคม และที่อื่นอีกในสวนดุสิต แต่
เมื่อโตขึ้น รูปกลายไปป่องที่กลางลำต้นบ้างเล็กน้อย ไม่เป็น
ขวดเหมือนที่ในชะวา ทรงปรารภว่า เห็นจะเป็นเพราะดินและ
อากาศไม่เหมือนกัน ไปคราวนี้ไปเห็นต้นปามขวดที่ปลูกไว้ที่
เมืองบันดุง กลายเป็นป่องกลางต้นเหมือนเช่นที่ปลูกในกรุง

เทพฯ หมดทั้งนั้น ไม่พบปามขวดอย่างเช่นเคยเห็นเมื่อคราว
ตามเสด็จสักคันเดียว ตูปลาดนั๊กหนา จะเป็นด้วยดีแปม
พวกนั้นมี ๒ ชนิด หรือเป็นด้วยดินฟ้าอากาศทำให้กลายไป
นำสืบถามเอาความจริง แต่เมื่อคิดว่าจะสืบเอาไปบอกใคร นึก
ไม่ออก ก็เลยเลิก

วันพฤหัสบดีที่ ๑๔ มิถุนายน

เวลาเช้า ๘ น. ทูลกระหม่อมพาขนิษฐาขึ้นรถไปดูภูเขาไฟ
“ตันกูบันเปรา” ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือเมืองบันดุง ระยะทางรถ
ยนต์แล่นเกือบ ๒ ชั่วโมงจึงถึง

เมืองบันดุงตั้งอยู่ในแอ่งกลางเหมือนอย่างกันกะทะ มี
เทือกภูเขาสูงถึงเมฆหมอกล้อมรอบ ถึงกระนั้นเพราะคนในเกาะ
ชะวามมากถึง ๔๐ ล้าน และรัฐบาลพยายามทำการทดน้ำไม่ให้
ไหลสูง ตามภูเขาเหล่านี้มีคนทำเรือกลสวนไร่นาตั้งแต่เชิงเขา
ขึ้นไปจนเกือบถึงยอดเขาจึงเป็นป่าไม้ ถ้ามีไข้เขาสูงนักก็ก่อ
สร้างทำเป็นเรือกลสวนหมดทั้งลูก มีบ้านเรือนราษฎรตั้งเรียงราย
และมีถนนน้อยใหญ่ไปมาถึงกันได้ทุกแห่ง จะหาที่เปลี่ยนแทบ
ไม่มี จนเป็นคำพูดกันว่า “ในเกาะชะวานี้ จะเดินไปทางไหน
คงแลเห็นคนไม่ขาดสายตา” ไปเที่ยวเตร่ครั้งนั้นลองสังเกตดูก็
เห็นสมดังว่า อีกประการหนึ่งตั้งแต่มีรถยนต์เกิดขึ้น รัฐบาล

กับทั้งพวกเจ้าของที่ดินทำถนนเพิ่มเติมขึ้นอีกมาก เดียวนี้ถนน
 คาสสเฟลด์ สำหรับรถยนต์ไปได้ทุกทาง แม้จะไปตลอดเกาะ
 ชะวาคด้วยรถยนต์ก็ได้ ทุลกระหม่อมท่านเสด็จมาอยู่นาน
 เคยเที่ยวเตร่ในแถวนี้จนคุ้นเคยกับชาวเมือง วันนั้นไปหยุดกลาง
 ทางที่บ้านฝรั่งปลูกไม้ดอกขายแห่งหนึ่ง ฌออาเลอเลมบิง เจ้าของ
 บ้านไม่อยู่ พบฝรั่งรุ่นหนุ่ม ๒ คนเข้ามาเฝ้า เป็นพวกว่างงานซึ่ง
 รัฐบาลจัดให้ทำมหาหินไม่ห่างทางที่ไปนัก ตั้งแต่สินค้าตกต่ำ
 ทั้งรัฐบาลและพวกพ่อค้าที่เคยจ้างคนทำงานพากันอดคัดต้องลดจำ
 นวนลูกจ้างลงเป็นอันมาก จึงเกิดมีพวกว่างงานขึ้นในเกาะชะวาทั้ง
 ที่เป็นฝรั่งและเป็นชะวา พวกฝรั่งว่างงานนั้น ถ้ามีหลักแหล่งอยู่
 ในเมืองฮอลแลนด์ รัฐบาลก็ส่งเคราะห์ส่งกลับไปเมืองเดิม เหลือ
 แต่พวกที่ไม่มีหลักแหล่งจะไปอาศัย จึงจัดให้อยู่รวมกันรับจ้าง
 ทำการตามแต่จะหาได้ และเรียวยามผู้มั่งคั่งให้บริจาคเงินช่วย
 การเลี้ยงฝรั่งว่างงานนั้นให้พอได้เงินเลี้ยงชีพคนหนึ่ง รายเดือนละ
 ๕๐ บาท จนกว่าจะหางานทำได้ดังแต่ก่อน ส่วนพวกชะวาว่างงาน
 นั้น ก็กลับไปช่วยญาติพี่น้องทำสวนทำนาอาศัยเลี้ยงชีพ ถึงกระ
 นั้น เมื่อจำนวนคนที่ต้องอาศัยกันมีมากขึ้น ก็เกิดปัญหาว่าเสบียง
 อาหารจะเกิดขาดแคลนถึงพากันอดอยากหรือไม่ ข้อนี้นั้นสะท้อน
 ไปถึงสินค้าเขาสารของไทย เพราะพ่อค้าบางพวกในชะวาคีจะ
 ช่วยคนว่างงาน ด้วยเอาเขาสารต่างประเทศเข้าไปขายให้ราคา
 เขาสารในชะวาถูกลง แต่รัฐบาลกลับห้ามมิให้เอาเขาสารต่าง

ประเทศเข้าไปขายที่เดียว เขาซึ่งเจออธิบายว่าในเกาะชะวาราษฎร
 เป็นชาวโรนามากกว่าพวกอื่น ทำนาได้เข้าปีละเท่าใดก็กินกัน
 แต่ในพื้นเมืองมิได้ส่งไปขายต่างประเทศ รัฐบาลได้ให้สำรวจเข้า
 ในพื้นเมืองยังมีพอที่จะเลี้ยงคนว่างงานได้ไม่อดอยาก ถ้าปล่อย
 ให้เอาเข้าต่างประเทศเข้าไปขาย ราคาเข้าตกต่ำกว่าปกติ ราษฎร
 พวกทำนาก็จะได้ผลประโยชน์น้อยลง พวกกันขัดสนเกิดเดือด
 ร้อนอีกจำพวกหนึ่ง จนถึงไม่สามารถจะเลี้ยงพวกว่างงานที่ได้
 อาศัยพวกชาวนาอยู่ในบัดนี้ อธิบายการทำนาในเกาะชะวาถั่วว่า
 สำหรับไทยเรา ต้องได้ไปเห็นจึงจะเข้าใจได้ชัดเจน ว่าผิด
 กับการทำนาในเมืองไทยเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นแต่
 เขามีน้าชลประทานพอใช้ตลอดปี จะทำนาเมื่อใดก็ทำได้และ
 อาจทำได้แม้จนบนไหล่เขา ตัดอันนาเป็นคันบันไดลงไปจน
 ในที่ต่ำ ไม่ต้องอาศัยแต่ในท้องที่ราบ หรือต้องทำแต่ตามฤดู
 ฝนฟ้าเหมือนในเมืองไทย เมื่อนั่งรถผ่านไปสังเกตดูนาที่ทำ
 สองข้างทางออกน่าน้ำพิศวง ด้วยนาตำบลเดียวกันบางแปลงกำลัง
 ไถ บางแปลงกำลังเกี่ยวเข้า และบางแปลงกำลังดกกล้าในที่
 ใกล้เคียงกัน เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชะวา เขา
 ทูลอธิบายว่า ตามที่นาเหล่านั้นทำปีละ ๓ ครั้ง ปลูกเข้าในระดุน
 ปลูกไม้ไว้ในระดุนแล้ว และขังน้ำเลี้ยงปลา(ให้เก็ดบู่) เมื่อ
 ก่อนจะเข้าระดุน แต่สังเกตดูเดี๋ยวนี้เห็นแต่ปลูกเข้าอย่างเดียว
 เห็นจะเป็นเพราะพลเมืองมากขึ้น ต้องการเข้ามากกว่าแต่ก่อน

ปลาฉลามอย่างหนึ่งที่ไม่ได้เห็นพวกชะวาใช้เครื่องจักร หรือ
แม้แต่เครื่องมืออย่างฝรั่งทำนาเลยสักแห่งเดียว เคยใช้โคกระ
บือและเครื่องมืออย่างไรมือ ๓๐ ปีมาแล้ว ก็คงใช้อยู่ออย่างนั้น
จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าไงก็ต้องตัดสินว่าไงตลอดจนพวก
ฮอลันดา ซึ่งฉลาดอย่างยิ่งในการทำท่อน้ำ มันจะเป็นเพราะ
การทำนาด้วยใช้เครื่องจักรและเครื่องมืออย่างฝรั่ง เหมาะแต่
กับพื้นที่บางชนิด และทุนรอนของคนบางจำพวกคอกกระมัง

ขับรถตามไหล่เขาต่อไป ข้ามแอ่งใหญ่แล้วขึ้นเขาอีกเทือก
หนึ่ง จึงถึงปากปล่องภูเขาไฟต้นกูปันเปรา สูงจากระดับทะเล
ราว ๖,๐๐๐ ฟุต มี ๒ ปล่องอยู่ไม่ห่างกันแลดูลึกเป็นเหว ในนั้น
เป็นโคลนเดือดมีควันและกลิ่นกำมะถันขึ้นมา ต้องดูแต่ทางเหนือ
ลม ภูเขาไฟแล้วกลับมามันคงตามทางเดิม.

วันศุกร์ที่ ๑๕ มิถุนายน

การเที่ยวเตร่ในเกาะชะวาเดี๋ยวนี้ผิดกับเมื่อไปคราวก่อนมาก
ด้วยมีรถยนต์ อาจจะไปเที่ยวถึงที่ไกลๆ ซึ่งแต่ก่อนต้องไปเต็ม
วันหรือต้องค้างแรม เดี่ยวนี้ไปได้ภายในไม่กี่ชั่วโมง กลับทัน
เวลากินกลางวันหรือในตอนเย็นในวันนั้นเอง ตำบลที่คนชอบเที่ยว
ในเกาะชะวาภาคตะวันตก อยู่รายรอบเมืองบันดุงแทบทั้งนั้น แต่
ทุลกระหม่อมท่านจะไม่ให้ข้าพเจ้าเหนื่อยเกินกำลังเมื่ออายุมาก
จึงทรงกะให้ไปเที่ยวทางไกลสองสามวันครึ่งหนึ่ง ให้พักหรือเที่ยว

แต่ในเมืองบันดุงเองในวันว่าง เช้าวันนั้นเสด็จกับกรมหลวงทิพย
 รัตนฯ พาไปดูร้านขายของในเมืองบันดุง ไปแวะดูแกรนด์ไฮเต็ล
 โฮมน์ ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับแต่ก่อน แต่เขารื้อ
 ของเดิมทำใหม่หมด เดียวนี้เป็นไฮเต็ลใหญ่โต และมีไฮเต็ล
 สร้างใหม่ใหญ่โตทำนองเดียวกันเรียกว่า ไฮเต็ลเปรียงกา (ตาม
 ชื่อมณฑล) อยู่ใกล้ๆ กันอีกแห่งหนึ่ง นอกจากนั้นยังมีไฮเต็ล
 เล็กๆ อย่าง “เป้นซัน” สำหรับรับคนอาศัยกินอยู่กับเจ้าของ
 บ้าน เรียกราคาถูกๆ อีกนั้นไม่ถ้วน เพราะเมืองบันดุง
 เจริญมีผู้คนไปมามากขึ้น ส่วนการค้าขายก็มีห้างหอร้านรวงหนา
 แน่นหลายสายถนน สมกับที่เป็นเมืองใหญ่ จะปรารถนาสิ่งใดหา
 ซื้อง่ายได้แทบทั้งนั้น ในกระบวนร้านขายของที่บันดุงเห็นแปลกตา
 กว่าที่อื่นอยู่บางอย่าง คืออย่างหนึ่ง มีร้านขายแต่ดอกไม้สดต่างๆ
 หลายร้าน เพราะเมืองบันดุงตั้งอยู่ที่สูงถึง ๒,๔๐๐ ฟุต อากาศ
 ชุ่มเย็นเลี้ยง ดอกไม้ได้งามทำนองเดียวกับที่เขาดอยสุเทพ เมือง
 เชียงใหม่ ร้านอย่างอื่นมีร้านหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตในทางการเมือง
 เป็นร้านใหญ่ของพวกยี่ปั๊นตั้งขายของต่างๆ สังเกตดูของที่ขายใน
 ร้านนั้นไม่มีของอย่างยี่ปั๊นสักสิ่งเดียว ล้วนเป็นของอย่างฝรั่งที่
 ยี่ปั๊นทำขายแข่งทั้งนั้น มีตั้งแต่รถจักรยาน เครื่องคราโมโฟน โคม
 และเครื่องไฟฟ้า เครื่องหนัง เครื่องแก้วและถ้วยชาม ตลอดจน
 เสื้อผ้าเครื่องใช้ในเย้าเรือน แม้จนตัดดา ขาขราคาถูกกว่าของ
 ฝรั่งทำตังครั่งหนึ่งหรือกว่านั้นทุกสิ่งไป เมื่อเห็นห้างนั้นก็เข้าใจได้

ว่าเหตุใดฝรั่งจึงพากันตกใจในเรื่องสินค้าญี่ปุ่น ทั้งในยุโรปและอเมริกา เพราะถ้าเป็นไปเช่นนั้น ในไม่ช้าไม่นานเท่าใดของที่ฝรั่งทำก็จะขายไม่ได้ ฝรั่งจึงคิดเกี่ยวกับสินค้าญี่ปุ่นมิให้เข้าเมืองด้วยอุปบายต่างๆ อาจจะเป็นเหตุให้เกิดวิวาทบาดหมางในระหว่างชาติต่อชาติได้ในภายหน้า ขุนนางฮอลันดาคนหนึ่ง ซึ่งมีตำแหน่งในการปกครองเมืองชะวาเคยสนทนากับข้าพเจ้าในเรื่องนี้ เขาว่าที่จริงที่มีสินค้าญี่ปุ่นเข้าไปขายราคาถูกลงๆ ให้คนมีทุนน้อยซื้อหามาใช้ได้ ก็เป็นคุณแก่ราษฎรชาวเมือง แต่ถ้าปล่อยไปจะเป็นความฉิบหายแก่ชาวฮอลแลนด์ ที่หาเลี้ยงชีพอยู่ด้วยทำของอย่างเดียวกัน รัฐบาลฮอลันดาก็จำต้องช่วยคนชาติของตน ถึงชาติอื่นก็เหมือนกัน ยังกำลังหาทางที่จะให้ติดด้วยกันทั้งสองฝ่ายอยู่ในเวลานี้.

สังเกตตามร้านขายของในเมืองบันดุงเห็นตลาดอีกอย่างหนึ่งที่เจ้าของร้านดูเป็นคนชาติอื่นทั้งนั้น เห็นพวกชะวามีขายของแต่ในตลาดของสดเป็นพื้นคล้ายกับไทย ก็ริยamarยาทพวกชะวา (รวมทั้งพวกสุนัขที่เป็นชาวบันดุง) ก็ดูคล้ายกับไทยยิ่งกว่าพวกมลายู สังเกตดูคนขับรถและลูกจ้างที่ดำเนินกตุลกระหม่อม เข้ากับไทยได้เรียบร้อยทีเดียว.

ค่ำวันนั้นเขาเชิญผู้บันดาศักดิ์ในเมืองบันดุง รวมทั้งพวกไทยที่ไปอยู่นั้น ไปดูละคอนมา "เซอคัส" ด้วยจะเล่นเป็นการกุศลแบ่งเงินครึ่งหนึ่งช่วยฝรั่งว่างงานที่ได้กล่าวมาแล้ว เจ้านายที่เสด็จอยู่บันดุงจึงชวนกันไปทั้งหมด ละคอนมาโรงนั้นเคยเข้าไป

เล่นถึงกรุงเทพฯ ครึ่งหนึ่ง เจ้าของเป็นนายทหารพวก “รัสเซีย
ขาว” ที่หนีพวกบอลเชวิคมาอยู่ต่างประเทศ กระบวนเล่นไม่ต้อง
พรรณนาในที่นี้ ด้วยประเพณีของละคอนม้า จะเป็นเพราะเหตุ
ใดไม่เคยได้ยินใครบอกอธิบาย เล่นเช่นเดียวกันมาแต่ดึกดำ
บรรพ์ เปลี่ยนแต่การเล่นเบ็ดเตล็ดที่แซกแซง ถ้าใครไปอ่านราย
งานของหม่อมราโชทัย พรรณนาถึงกระบวนเล่นละคอนม้าที่ได้ไป
เห็นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ แล้วมาดูละคอนม้าเดี๋ยวนี้ก็จะเห็นว่าคง
เล่นอยู่อย่างนั้น.

วันเสาร์ที่ ๑๖ มิถุนายน

วันนี้ตอนเช้าไม่ได้ไปไหน ตอนบ่ายกรมหลวงทิพยรัตน์ ฯ
เสด็จฯ ไปเลียบเครื่องว้างที่ร้านขายขนมในเมืองบันดุง ซึ่งขึ้นชื่อ
ลือนามว่าทำด้อย่างยิ่งในเกาะชะวา เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เสด็จไป ร้านขายขนมเช่นว่านก็มีแล้ว ข้าพเจ้าเคยพาสมเด็จพระ
หญิงน้อยกับพระเจ้าลูกเธอ เมื่อยังทรงพระเยาว์ไปเสวยเนื่อง ๆ
แต่เมื่อกระนั้นยังเป็นแต่ร้านเล็กๆ ไม่ใหญ่โตโอโถงเหมือน
เดี๋ยวนี้ ที่เป็นร้านอย่างใหญ่มีสัก ๓ ร้านด้วยกัน ข้างหน้าร้านตั้ง
โต๊ะมีเก้าอี้ล้อม ๔ ตัวไว้เป็นหมู่ ๆ สำหรับคนไปนั่งกินในร้าน มี
ขนมต่าง ๆ ที่เป็นขนมชนิดค้างวันได้ใส่ขวดแก้วตั้งเรียงรายประ
ดับไว้ตามชั้นข้างฝา ที่เป็นขนมสดใส่ถาดเป็นอย่างๆ วางเรียง
กันไว้ในตู้ต่ำ แล้วแต่คนจะเลือกกินอย่างไหน นอกจากขนม

หวานขนมปัง ยังมีไอสกรีมลูกไม้และนมเนย ใสกรอก หมูแฮม กับของคาวอย่างอื่น ๆ ตลอดจนสุราเมรัย และมีครัวไฟอยู่ข้าง หลังร้าน เมื่อเราไปถึง พอนั่งเก้าอี้ เขาก็เอาบัญชีของกินมาให้ เลือก เราเลือกจะกินสิ่งไรบอกเขาแล้ว ในเวลาที่เขาไปสั่งใน ครัวนั้นเราก็อ่านเลือกขนม คนขายเป็นหญิงสาวทั้งนั้น เรา เลือกขนมอย่างไหนเขาก็เอาใส่จานมาตั้งให้ที่โต๊ะ เครื่องดื่มก็เลือก สั่งได้โดยทำนองเดียวกัน ข้าพเจ้าได้กินครั้งนั้นแล้วก็เลิยติดใจ ด้วยฝีมือเขาทำกินอร่อยดีมาก ร้านขายขนมอย่างนั้นในเมืองจีนของ อังกฤษไม่มี เห็นจะเป็นเพราะวิสัยคนอังกฤษกับฮอลันดาผิดกัน คนอังกฤษพอตกเวลาบ่ายเย็นมักชอบไปเล่นกีฬาในสนาม แต่ ฮอลันดาชอบสนทนากัน ในเวลาบ่าย จึงมักไปพบกันที่ร้านขาย ขนม มีคนไปมาก ๆ เสมอทุกวัน ขายของดี ร้านชนิดนั้นจึงตั้ง อยู่ได้.

วันอาทิตย์ที่ ๑๗ มิถุนายน

วันนี้ หลทกระหม่อมเสด็จพาไปเที่ยวดูทางทิศใต้ของเมือง บันดุง ทางด้านนัมภูเขาสูงใหญ่เรียกว่า เขามะละบา แต่ถาก ถางทำไร่ไถนา และอื่นๆ ขึ้นไปจนถึงยอดเขา มีถนน และบ้านเรือนเรียงรายไปทุกแห่ง ทางข้ามรถถ้าจะไปรอบเขา มะละบาถึง ๔ ชั่วโมง หลทกระหม่อมท่านทรงเกรงว่าข้าพเจ้าจะ เหนื่อยนัก จึงพาไปเพียงที่ตำบลปะกะลงัน ซึ่งมีไฮเตลสำหรับ

หาความสุขดังชนใหม่ โยเตลันตั้งบนยอดเขาน้อยแห่งหนึ่ง สูง
จากระดับทะเลราว ๔,๐๐๐ ฟุต อากาศเย็นยิ่งกว่าในเมือง ตัว
โยเตลปลูกเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว มีหลังใหญ่เป็นที่ประชุมและที่
เลี้ยงอาหารรวมกันหลังหนึ่ง แต่เรือนที่คนไปอยู่นั้นทำเป็นหลัง
ย่อมๆ คล้ายกับกุฏิพระ เรียงรายสลับไปกับสวนดอกไม้ โยเตล
“ซานตอเรียม” เช่นนี้ เดียวกันมีชนในชะวาหลายแห่ง สำหรับพวก
ฝรั่งที่มาอยู่ในชะวาไปสอนพักรักษาตัวชั่วคราว เรียกค่าอยู่กินถูก
กว่าโยเตลใหญ่ โยเตลที่ไปวันนี้เพื่อเยี่ยมภรรยาเจ้าของโยเตล เดิม
อยู่เมืองบันดุง ได้เคยเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ด้วยแก่เป็น
ลูกสาวของฝรั่งช่างทองชื่อ รอด ตั้งบ้านเรือนอยู่ตรงหน้าโยเตล
โยมันที่เสด็จประทับ แก่แล้วว่าเวลานั้นก็ยังเป็นเด็ก เคยเข้า
ไปเล่นกับพระเจ้าลูกเธอ มีสมเด็จพระหญิงน้อยเป็นต้น สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงจึงพระราชทานเครื่องแต่งตัว วันนั้นเพื่อเยี่ยมเจ้า
ต้องนอนแหว่อยู่ในห้อง ถึงกระนั้นเมื่อทราบข่าวพเจ้าเคยตาม
เสด็จในครั้งนั้นก็อยากพบ ให้พวมาพาเข้าไปหาถึงข้างเตียงนอน
และหยิบเข็มกลัดที่ได้พระราชทานครั้งนั้นมาให้ดู พักกินอาหาร
เช้ากันที่โยเตลแล้วกลับมาถึงบันดุงในเวลากลางวัน.

วันจันทร์ที่ ๑๘ มิถุนายน

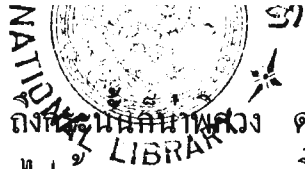
วันพัก เวลาบ่ายทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระหญิงน้อยไปเสวย
เครื่องว่างที่ร้านขายขนมในเมืองบันดุง ด้วยคิดถึงความหลังครั้ง

ท่านตามเสด็จไปชะวามือยังทรงพระเยาว์ ข้าพเจ้าได้เคยพาไป
เสวยขนมและไอศกรีมตามร้านขนมเนืองๆ ขอพาให้เหมือนหน
หลังอีกสักครั้งหนึ่ง และเชิญเสด็จพระองค์หญิงเหมวดีไปด้วย
เมื่อเสวยแล้วพากันเที่ยวเดินดูร้านขายขนมต่างๆ จนค่ำจึงกลับ.

ที่เมืองชะวาในเวลานั้น ขานพาหนะต่างๆ กำลังแข่งขันกัน
ชอบกล ในสมัยเมื่อยังไม่มีรถยนต์ การไปมาในพื้นเมืองยังใช้
รถเทียมม้า มีรถจ้าง ๒ อย่าง เป็นรถ ๒ ล้อเทียมม้าเดี่ยวนั่งได้
๔ คนอย่างหนึ่ง รถ ๔ ล้อเทียมม้าคั่นนั่งได้ ๖ คนอย่างหนึ่ง เมื่อมี
รถยนต์มากขึ้น มีผู้คิดเอารถยนต์เที่ยวรับจ้างเป็นรถ “แท็กซี่”
แย่งเอาคนโดยสารรถม้าไปได้บ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เพราะต้อง
เสียค่าที่นั่งแพงกว่ารถเทียมม้า ต่อมาผู้คิดให้ทำรถยนต์หลัง
เล็กๆ เป็นรถเก๋ง ๓ ล้อ เอาเครื่องยนต์ไว้ที่ล้อหน้า ทำนองเดียวกับ
เรือติดเครื่องยนต์ข้างท้าย รถชนิดนี้นั่งได้ ๖ คน เขาว่าอาจ
จะลัดได้ง่าย ต่อมาจึงมีผู้คิดรถยนต์ชนิดใหม่อีกอย่างหนึ่ง เป็นรถ
เก๋ง ๔ ล้อเหมือนรถใหญ่ แต่ทำขนาดเล็กให้สั้นเปลืองน้อย
อาจเรียกค่าโดยสารลดลง จนรถจ้างอย่าง ๔ ล้อเทียมม้าคู่สู้ไม่
ไหวแล้ว ในเมืองใหญ่เดิวยังเหลือแต่รถจ้างอย่าง ๒ ล้อ ด้วย
ในชะวามีม้ามาก เพราะราษฎรใช้ม้าเทียมเกวียนและบันทุกต่าง
อยู่แพร่หลาย แต่นานไปรถจ้างเทียมม้าก็น่าจะแพร่รถยนต์หมด.

วันอังคารที่ ๑๙ มิถุนายน

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ มิถุนายน

ไปเที่ยววันก่อนๆ ต้องออกแต่เช้า ถึงหน้าสถานีหลวง ด้วย
ไปเมืองการุณแต่ก่อนเคยไปรถไฟ ต้องไปคางแรมทุกคราว เดี่ยว
นี้ใช้รถยนต์ อาจจะไปแล้วกลับมาเมืองบันดุงได้ในวันเดียวกัน
ทางรถไฟในระหว่างเมืองบันดุงกับเมืองการุณ เป็นที่เลื่องลือว่าผ่าน
ไปในที่งามน่าดูกว่าที่ไหนๆ ในเกาะชวา เพราะเลียบไต่สวน
ไปตามไหล่ภูเขาสูงแลเห็นภาพภูมิที่ได้ไกล ชมเล่นเพลินเพลิน
ทางรถยนต์ก็แข่งกับทางรถไฟไม่สู้ห่างกันนัก แต่ไปรถยนต์ดู
เหมือนจะเพลิดเพลินกว่า เพราะทางรถไฟมักทำไปตามที่สูง ไม่
ได้เห็นบ้านช่องผู้คนมากเหมือนไปรถยนต์ เล่นไปสัก ๒ ชั่วโมง
ก็ถึงเมืองการุณ แต่เมื่อถึงเห็นเมืองการุณแปลกตาว่าเมื่อไป
คราวก่อน ออกเสียใจ ด้วยเมืองการุณคนทั้งหลายนับถือกัน
ว่าเป็นที่สบายในเกาะชวามาแต่ไรๆ เพราะอยู่สูง แต่ฝนไม่
ตกมากเหมือนที่บ้านดุง อากาศแห้งและไม่หนาวจัดหรือร้อนจัด
ทั้งสองอย่าง ทั้งเป็นที่เงียบสงบอย่างเมืองบ้านนอกผู้คนไม่พลุก
พล่าน คนอยู่เมืองอื่นจึงชอบไปพักรักษาตัวที่เมืองการุณ สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงก็โปรดเมืองการุณ เสด็จไปประทับอยู่หลายวัน
แต่ถึงสมัยนั้นเมื่อมีพวกทอญเที่ยวไปเมืองการุณมากขึ้น ก็มั่วเจ็กจีน
และชนชาติอื่นไปตั้งโรงงานขายของมากขึ้น จนไม่เป็นที่วิเวก
เหมือนแต่ก่อน แต่ก็ไม่เจริญถึงเป็นเมืองใหญ่โตอย่างบันดุง ดู
ตรงหน้าโฮเต็ลที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประทับ เหมือน
กับโฮเต็ลตั้งอยู่ริมถนนสาขิงช้าในกรุงเทพฯ พวกฝรั่งเขาก็คงรู้สึก

ว่าเมืองการุตเสียบโฉมไปอย่างว่า จึงมีผู้คิดไปตั้งโฮเต็ลรับพวก
 ท่องเที่ยวตามยอดเขาเล็ก ๆ ข้างนอกเมือง ได้ไปแวะดูแห่ง
 หนึ่งในวันนั้นชื่อว่าโฮเต็ล Guam plang เราเรียกกันว่า “งามปลัง”
 เป็นโฮเต็ลอย่างสมัยใหม่ แต่เขาเล็กที่ดี อยู่โฮเต็ลแลเห็น
 ภูมิที่เมืองการุตได้รอบตัว หยุดพักที่โฮเต็ลงามปลังสักครึ่งชั่วโมง
 อย่างว่าพอหายเหนื่อย แล้วก็นั่งรถขับย้อนทาง ผ่านเมืองการุต
 กลับมาจนถึงทางแยก จึงเลี้ยวเลยไปดูภูเขาไฟ กะโมตชัน ไป
 แต่ปากทางแยกขับขึ้นเขาไปอีกสักชั่วโมงหนึ่ง ถึงโฮเต็ล “เร
 เดียม” รับตัวนายฮักเจ้าของโฮเต็ลซึ่งทูลกระหม่อมทรงคุ้นเคย
 ให้แก่นำไปดูภูเขาไฟ เพราะแกเป็นผู้จัดการบำรุงที่ตำบลนท
 สัน แต่เดิมภูเขาไฟแห่งนี้ยังไม่มีทางรถไปถึงได้ นายฮักไปพบ
 แร่แร่เดียมมีเจืออยู่กับโคลนในปล่องภูเขาไฟ เอาโคลนแร่นั้น
 มาพอกแต่ยังกำลังร้อนแก็เมื่อขบได้ จึงเกิดความคิดที่จะบำรุง
 ที่แห่งนี้ ลงทุนทำถนนรถ แยกจากถนนหลวงของรัฐบาลมาตั้ง
 โฮเต็ลใน “ปาง” กลางดงริมห้วยแห่งหนึ่ง แล้วทำถนนแต่โฮเต็ล
 ต่อไปจนถึงภูเขาไฟ ด้วยภูเขาไฟแห่งนี้อาจจะเข้าไปได้จนใน
 “เครเตอร์” คือ วงปล่องไฟ ไม่เพียงแต่ไปเยี่ยมชมปล่องเหมือน
 อย่างที่ภูเขาไฟ ดันกูบั้นเปรา ที่เราไปแล้ว และนายฮักยังคิด
 ต่อไปจนถึงจะเอาแรงภูเขาไฟ ไข่มุนเครื่องจักรทำไฟฟ้า เดียว
 นี้สำเร็จเพียงเอาท่อเหล็กต่อที่ปากปล่องไฟ บังคับให้ไอน้ำขึ้น
 แต่ทางในท่อได้แห่งหนึ่ง ผิดกับภูเขาไฟแห่งอื่น ๆ ที่ตำบลนจ

เป็นที่เที่ยวเกิดขึ้นใหม่ แม้เมื่อพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน
 เสด็จไปชะวากก็ได้เสด็จไปประพาส เมื่อใกล้จะเข้าเกรเตอร์
 ผ่านหนองน้ำร้อน มีควันขึ้นโขมง เหมือนกลิ่นกำมะถันแต่พอแทน
 ได้ไปจอดรถที่โรงพักซึ่งนายฮักสร้างไว้รับแขก มีสวนดอกไม้และ
 เรือนคนเฝ้าอยู่ในบริเวณนั้นด้วย แต่นั่นลงเดินไปดูปากปล่องไฟ
 มีหลายแห่ง แต่ต้องมีผู้ชำนาญนำทางให้เดินตามไปเฉพาะรอย
 เพราะมีที่เป็นพลูอยู่ข้างทางตลอดไป ถ้าใครไม่รู้ไปเหยียบพลูเท้า
 ก็จมลงไปถูกไอไฟถึงไหม้พอง เขาจะให้ดูรอยเท้าผู้หญิงคนหนึ่ง
 ซึ่งไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ไปเหยียบพลูเท้าพองอย่างว่า ต้องรักษากัน
 อยู่หลายวันจึงหาย เกรเตอร์ภูเขาไฟกะโมดชันอยู่ในเวียงเขา มี
 ปากปล่องใหญ่บ้างเล็กบ้าง ควันขึ้นโขมงอยู่หลายแห่ง ที่ใน
 ปล่องบางแห่งเป็นพุ่น้ำร้อน บางแห่งเป็นโคลนเดือด นายฮัก
 บอกว่าปล่องเหล่านั้นไม่คงที่อยู่เสมอไป เกิดขึ้นใหม่ ๆ ก็มี
 ปล่องเก่าที่เหือดหายไปก็มี แต่รู้ได้ว่าในบริเวณนั้นมีไอไฟ
 อยู่ใต้ดินทั่วไป มีวิธีทดลองด้วยจุดบุหรืพ้อให้มันควันแล้ว เอา
 บุหรืแกว่งใกล้ ๆ พื้นดินตรงไหน ก็เกิดควันพลุ่งขึ้นมาจากแผ่น
 ดินที่ตรงนั้น คูปลาคนักหนา แต่ตรงที่ที่นายฮักถือไอไฟนั้น
 ปลาตยิ่งกว่าที่ไหนหมด มีไอ “สึดม” พลุ่งขึ้นจากท่อเป็นลำ
 ขึ้นไปในอากาศสูงหลายวา เกิดเสียงดัง “โพ” ไม่รู้หยุด ได้
 ยืนตลอดทั้งเวียงเขานั้น นับว่าถึงคนที่นายฮักจ้างไปเฝ้าสถาน ทน
 เสียงอยู่ไม่ได้หลายวันต้องเปลี่ยนกันเสมอ ดูภูเขาไฟแล้วมาเวะ

กินกลางวันโฮเต็ลแล้วค่อยของนายฮักแล้วกลับตามทางเดิม มาถึงบ้านคงเวลาพอจวนพลบค่ำ.

วันพุธที่ ๒๐ มิถุนายน

วันนี้ทุลกระหม่อมท่านกะให้พัก ด้วยเมื่อนานเที่ยวตลอดวันออกฟลอกอยู่บ้าง เป็นแต่นัดฝรั่งพวกนักปราชญ์โบราณคดีและพวกหนังสือพิมพ์ ซึ่งอยากจะพบข้าพเจ้าให้มาหาในวันนี้ ตอนบ่ายหายเหนื่อยแล้ว นึกอยากกินขนม ด้วยยังคิดถึง จึงทุลขอให้พระองค์หญิงเล็ก ๆ เธอพาไปกินเครื่องว่างที่ร้านขายขนมซึ่งพรรณามาแล้วอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเธอตรัสได้ทั้งภาษาฮอลันดาและภาษามลายู พวกเรารู้แต่ภาษาอังกฤษซึ่งคนเข้าใจได้แต่ตามโฮเต็ลหรือห้างหอใหญ่ ๆ จะไปเที่ยวเตร่ซื้อหาตามร้านรวงต่างๆ หรือแม้ที่สุดจะสั่งให้คนขับรถก็ลำบาก จึงต้องอาศัยพระองค์หญิงตลอดเวลาที่อยู่นับคง.

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ มิถุนายน

วันนี้ตรงกับวันข้าพเจ้าเกิด อายุครบ ๖ รอบ เวลาเช้าทุลกระหม่อมท่านประทานอนุญาตให้เข้าไปบูชาพระรัตนตรัยและถวายบังคมพระบรมอัฐิหรือฐานขอพร ที่หน้าพระในหีบบรรทม แล้วเจ้านายทุกพระองค์กับผู้อื่นที่ชอบกันมาประทานของขวัญและอำนวยการ ทังได้รับโทรเลขอำนวยการจากกรุงเทพ ฯ และที่อื่น

ก็หลายฉบับ รู้สึกขี้ใจนิดหน่อย การทำบุญนั้น เมื่อก่อนจะไป
 ชะวาได้สั่งให้ลูกที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทำจิวผ้าเนื้อดี และได้มี
 จดหมายส่งรูปฉายาลักษณ์แทนตัวให้ไปถวายพระมหาเถระ ตั้งแต่
 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ เป็นต้น ตลอดจนชั้นธรรมรวม ๑๒ รูป
 กับได้ส่งพวกที่อยู่เฝ้าบ้านณเมืองบึงให้ไปเลี้ยงพระวัดปุโลตกุส
 และนำหนังสือเทศนา ๕๒ กัณฑ์ ไปถวายไว้สำหรับวัดนั้นเป็นการ
 ทำบุญในวันที่ ๒๑ นี้ (เมื่อกลับมาถึงบึงนี้ ได้รับหนังสืออนุโมทนา
 แต่งดี ๆ หลายฉบับ) เวลากลางวันสมเด็จพระน้อยทรงจัด
 อาหารมาเลี้ยง ถึงเวลาเย็นโปรดให้มีการประชุมเลี้ยงเครื่องว่าง
 ประทานที่โศเตลเปรียงงาในเมืองบันดุง เป็นการฉลองวันเกิด
 อีกครั้งหนึ่ง

วันนี้เมื่อตอนสาย ได้ไปหาเรสซิเดนต์ (สมุหเทศาภิบาล)
 มณฑลเปรียงงา เพื่อขอใบใจในการที่เจ้ารับพระสัสดานันต์หมาย
 สำหรับเราจะไปเมืองยกยาและเมืองโซโล ซึ่งประสงค์จะไปใน
 ระหว่างวันที่ ๒๔ และกลับมามันดุงในวันที่ ๒๗ ให้ทันวันเฉลิม
 พระชันษาของทูลกระหม่อม ได้ความว่าตั้งแต่วันที่ ๒๓ จนถึงวันที่ ๒๔
 เป็นเวลาว่างงานพระราชพิธีสำหรับเมือง ทั้งที่เมืองยกยาและเมือง
 โซโล เพราะฉะนั้นสุดด่านเมืองยกยาไม่มีโอกาสที่จะรับเราได้ใน
 ระหว่างนั้น อยากจะให้ไปต่อวันที่ ๔ กรกฎาคมพ้องกับงานเฉลิม
 พระชันษาของสุดด่านว่าจะมีมโหรีศพเป็นงานใหญ่ที่น่าดู แต่
 ฝายเราก็อายุไม่ได้ ด้วยจะคลาดกำหนดเรือที่จะไปบึง จึง

ตกลงว่าที่เมืองขกยานั้นจะไปอย่างคนท่องเที่ยวสามัญ เขาไม่ต้อง
 ต้อนรับอย่างไร แต่ที่เมืองโซโลนั้น สุธุหนัน เจ้านครสุเรเขตต์
 ได้เคยคุ้นกับข้าพเจ้ามาแต่เมื่อตามเสด็จทั้ง ๒ ครั้ง ทราบว่าจะไป
 ก็ยินดีบอกมาว่าจะรับในวันที่ ๒๖ ต่อกับวันงานพระราชพิธี ทูล
 กระหม่อมตรัสอธิบายว่า ประเพณีการสมาคมของฮอลันดาในชะวา
 ผิดกับอังกฤษมีหลายอย่าง เป็นต้นว่าการที่ไปมาหากันเป็นพิธี
 ไม่มี แม้ส่งการ์ดชื่อก็มีใครใช้ ถ้าใครอยากจะพบใครใช้บอก
 ไทโรศัพท์นัดหมายเวลาแล้วก็ไปหา เวลาไปหากันนั้น ถึงจะไป
 เวลาใดเจ้าของบ้านก็เลี้ยงขนมและเครื่องดื่ม นั่งพูดกันอยู่ชั่วหรือ
 เร็วตามพอใจ และไม่จำเป็นต้องเยี่ยงตอบ แต่ในวันนั้นเมื่อไป
 หาเรสซิเดนต์แล้ว ข้าพเจ้าเลยไปเยี่ยงตอบผู้นั้น ที่เขาเคยมา
 หาด้วย.

วันศุกร์ที่ ๒๒ มิถุนายน

เวลาเช้า ไปถ่ายรูปปลายาลักษณะที่ร้านโบคมเหมือนอย่างเคย
 ถ่ายเมื่ออายุครบ ๕ รอบ คราวนั้นถ่ายกับแม่ คราวนี้ถ่ายกับลูก
 หญิง ๓ คนรูป ๑ ถ่ายแต่ตัวรูป ๑ สั่งให้เขาพิมพ์พอแจกถวาย
 สนองพระคุณเจ้านายและผู้ชอบพอกันที่บ้านลุง และสำหรับผู้นั้น
 ในกรุงเทพ ฯ และเป็นของฝากสหชาติด้วย ทูลกระหม่อมท่าน
 เสด็จไปด้วย เมื่อถ่ายรูปแล้วตรัสชวนไปดูสวนเลียงสัตว์ต่าง ๆ
 และไปดูที่ (อาศัยสถาน) ของหมอชัวแบ็ก ซึ่งเคยไปอยู่กรุงเทพ ฯ

คราวหนึ่งได้คุ้นเคยกันแล้ว จัดตั้งขึ้นบนเนินเขาแห่ง ๑ สำหรับ
 รักษาคคนที่พึ่งคลายไข้ในเวลาจะบำรุงกำลัง หรือคนที่เริ่มจะมี
 อาการเกิดโรคภัย เหมือนที่บันดุงอากาศดี เหมาะแก่การรักษา
 พยาบาลอย่างนั้น เชื่อว่าเมื่อตงจนแล้วจะมีคนเมืองอื่น ๆ มาอยู่
 รักษาตัว

ได้กล่าวมาแล้วในที่อื่น ว่าเมืองบันดุงเดี๋ยวนี้เป็นที่คนชอบ
 มารักษาตัว ถึงมีหมออยู่สัก ๖๐ คน ข้าพเจ้าได้บินอยู่แต่ก่อนจะ
 ไปชะว่า ว่าที่เมืองบันดุงมีหมอดี และมีหมอที่รักษาจะเพาะ
 โรคด้วย จึงตั้งใจไปว่าจะหาหมอตระกูลของข้าพเจ้าสักที่ จะ
 รักษาให้หายดังได้หรือไม่ เมื่อไปถึงเมืองบะเตเวียลองสืบถามดู
 เขาบอกว่าที่เมืองบันดุงมีหมอชำนาญรักษาอยู่คน ๑ ชื่อหมอไฮต์
 เมื่อไปถึงบันดุงทูลความประสงค์แด่ทูลกระหม่อม ท่านตรัสว่า
 หมอคนนั้นเป็นหมอประจำพระองค์เจ้านายที่บันดุงอยู่แล้ว เป็น
 หมอที่มีชื่อเสียง ถึงโรคอื่น ๆ ก็รักษาดีมีคนนิยมมาก ตรงกับ
 อย่างเราว่า “ กำลังมือชน ” จะทรงจัดการให้ตรวจหาข้าพเจ้าได้
 โดยง่าย พอไปถึงได้ ๒ วันก็ตรัสเรียกหมอไฮต์ให้มาตรวจ และ
 เสด็จให้ยารักษาปลายหวัดใหญ่กับบิดะคาดให้ข้าพเจ้าด้วย หมอ
 ตั้งต้นด้วยตรวจข้าพเจ้าทั้งสารพวงค์กาย แล้วบอกว่ากำลังร่างกาย
 ข้าพเจ้ายังแข็งแรงดีกว่าคนอายุเท่ากันโดยมาก ตอนนั้นให้ยาแก้
 หวัดและนิคยาแก้บิดะคาดต่อมา จนใกล้จะหายแล้วจึงเริ่ม
 ตรวจหู ให้น้ำมันอย่างหนึ่งมาหยอดหูอยู่ ๒ วัน ถึงวันที่ ๓ เอา

น้ำใส่กระบอกฉีดเข้าไปในหู หูและหยากเขื่ออันใดที่อยู่ในหู ถูกน้ำมันชะไหลออกมากับน้ำหมด เมื่อหูสะอาดแล้วเอาไฟฟ้า ฉายตรวจดูแก้วหู แล้วเอาเหล็กกรูปรองคล้ายกับแม่เหล็กแต่มีด้าม หมอเอานิ้วชี้ที่ปลายเหล็กให้เกิดเสียง แล้วเอาด้ามเหล็กที่ บังหูและที่อื่นใกล้ ๆ หู พิสูจน์ว่าได้ยินเสียงถึงแก้วหูหรือไม่ แล้วให้ปิดหูทั้งสองข้างให้คนอื่นกระซิบ (อย่างไม้ออกเสียง) ตรง ทางหูข้างที่เปิดใกล้ ๆ ก่อนแล้วค่อยถอยห่างออกไปทุกที พิสูจน์ ว่าหูข้างไหนจะได้ยินได้ไกลถึงแค่ไหน ปรากฏว่าหูของข้าพเจ้าข้าง ซ้ายได้ยินไกลกว่าข้างขวา เมื่อตรวจเสร็จแล้วหมอจึงชี้แจงว่าหู ของข้าพเจ้าไม่ใช่หูหนวก เป็นแต่หูหนวก มุละเหตุที่เป็นเช่นนั้น มี ๒ อย่าง คือเกิดด้วยโรคอย่างหนึ่ง หรือด้วยชราอย่างหนึ่ง หมอ ตรวจเห็นแก้วหูของข้าพเจ้ายังดีไม่มีโรคอย่างใด เห็นว่าที่หูหนวก เป็นด้วยชราเท่านั้นเอง ทางที่จะแก้ไขด้วยอย่างอื่นไม่มี มีแต่ ต้องใช้เครื่องโทรศัพท์สำหรับหู ซึ่งมีข้างทำให้ได้ในบัดนี้ เครื่อง อย่างด้นนี้มีแบตเตอรี่ไฟฟ้าใส่ไว้ในกระเป๋าลำมสายลวดไปถึงไมโครโฟนที่จุกไว้ในช่องหู คนหูหนวกถ้าใช้โทรศัพท์อย่างวั้นนี้อาจได้ยินถนัด แต่หมอขอให้ข้าพเจ้าคิดขังใจดูเสียก่อน เพราะ หูของข้าพเจ้าเป็นแต่หูหนวกได้ยินมีใคร่ถนัดไม่ถึงหนวก เปรียบ เหมือนในสายตาคนมองอะไรไม่ใคร่เห็นถนัด ใช้โทรศัพท์ที่หูก็ เหมือนกับใส่แว่นตา คงจะได้ยินถนัดขึ้น แต่จะเลียดติดโทรศัพท์ เหมือนกับคนติดแว่นตา ถ้าเมื่อใดไม่ใช่โทรศัพท์ก็จะรู้สึกรำคาญ

ยิ่งกว่าเดี๋ยวนั้น จึงขอให้คิดซึ่งใจคุณเสียก่อน เมื่อได้ฟังหมอชี้แจง
ข้าพเจ้าก็ตกลงใจทันทีว่าปล่อยไว้อย่างเดียวนดีกว่า เพราะใน
เวลานี้ข้าพเจ้าจะต้องฟังด้วยหูที่ไม่สู้มีอะไร ขอมปลงใจว่า
“ชราชม โมมฺหิ ชรี อนตฺโต” อย่าใช้โทรศัพท์หูให้เกิด
รำคาญเมื่อภายหลังจะดีกว่า หมออีกเห็นชอบด้วย

ตอนค่ำ เรสซิเดนต์กับภรรยาเยี่ยมตอนที่ตำหนักประเสนัน.

วันเสาร์ที่ ๒๓ มิถุนายน

วันนี้ต้องเตรียมของลงบรรจุหีบ สำหรับจะไปเมืองยกยา
พรุ่งนี้ตอนเช้าเป็นแต่ไปเที่ยวเยี่ยมตอบผู้ที่ได้มาหา แล้วทูล
กระหม่อมเสด็จพาไปที่โฮเต็ลเปริยงา ด้วยเขารับจัดซื้อตัวรถไฟ
และนัดหมายกับโฮเต็ลที่เมืองยกยา ออกจากนั้นเลยไปดูสนาม
บิน ซึ่งตั้งอยู่ในท้องทุ่งอันเขียวก้นทั้งกองบินฝ่ายทหาร และ
กองบินของบริษัทฝ่ายพลเรือน เป็นแต่ที่ตั้งอยู่แยกกัน สนาม
กอล์ฟสำหรับเมืองบันดุงก็อาศัยตั้งอยู่ส่วนหนึ่งในท้องทุ่งนี้ใกล้กับ
กองบินฝ่ายพลเรือน อยู่ที่เมืองบันดุงได้ยินเสียงเครื่องบินและ
ได้ดูเครื่องบินทุกวัน เพราะทางกองบินฝ่ายทหารก็บินฝึกซ้อมทั้ง
เช้าเย็น กองบินฝ่ายพลเรือนก็พาคนโดยสารบินไปมาหลายสาย
ดูเสียเคยตัวจนสันกลั้วกลับอยากจะขึ้นด้วยซ้ำไป

อนึ่งตั้งแต่มาถึงบันดุง ได้พบจีนซึ่งเคยรับเสด็จสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวง ๒ คน คนหนึ่งตั้งร้านขายของอยู่ในตลาด คน

ได้พบแต่หน้าเดียว เวลาเมื่อรับเสด็จเห็นจะยังเป็นคนดูไม่รู้รู้อะไรนัก แต่อีกคนหนึ่งเป็นผู้ใหญ่จำได้มาก พอเห็นข้าพเจ้าก็เรียกชื่อว่า "กรรมหมั่นดำรง" บางทีก็เรียกว่า "กรรมหลวงดำรง" แต่ก็ถูกของแก่ทั้งสองอย่าง เพราะเมื่อไปคราวแรกเป็นกรรมหมั่นไปคราวหลังเป็นกรรมหลวง แต่น่าสงสารทีเดียวจนแยกจากจน ออกจะกลายเป็นคนขอทาน กวนเอาเราราคาอยู่บ้าง.

วันอาทิตย์ที่ ๒๔ มิถุนายน

ตื่นแต่ก่อนสว่าง พอ ๖ น. ขึ้นรถไปจากตำหนัก ทูลกระหม่อมก็อดูสำหรัเสด็จไปส่งถึงสถานี พอ ๖.๓๐ น. รถไฟออกจากเมืองบันดุงไปทางตะวันตก เป็นรถไฟด่วนหยุดตามสถานีน้อยแห่ง ทางที่ไปบนเขาอากาศหนาวเย็น ไปสัก ๓ ชั่วโมงจึงเริ่มลงที่ตำรุสกร้อนขึ้นเป็นอันดับ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชะวา ทางรถไฟเพิ่งทำตลอดเกาะชะวายังไม่เรียบร้อย รถไฟออกจากเมืองบะเตเวียเวลาเช้า ต้องไปหยุดค้างแรมที่ตำบลเมาส์ รุ่งขึ้นจึงเดินทางไปชมเมืองชกยา เมืองโสโล และเมืองสุรไบยา เป็นที่สุดทาง แต่เดิมนั้นรถไฟเดินตลอดเกาะได้ในวันเดียว ไซ้แต่เท่านั้นยังมีทางรถไฟทั้งทางตรงและทางแยกเพิ่มขึ้นอีกหลายสาย รถไฟที่ออกจากเมืองบะเตเวียเดินทางเมืองชาริบอนข้างเหนือ ไปสมทบกับรถไฟที่ออกจากเมืองบันดุงที่ตำบลโกรชา แต่นั่นตัดรถเหลื่อออกเสียบ้างแล้วรวมเป็นกระบวน

เดียวกันต่อไป ข้อนั้นแต่แรกพวกเราไม่รู้ พอเวลา ๑๑ น. บ้อย (ในชะวาเรียกว่า ขุนส) มาเรียกเร่งให้ไปกินกลางวัน ก็ไปกิน เมื่อข้ากลับก็เช่นนั้นเหมือนกัน ได้เห็นรถเสียบึงผัดกับที่เคยไปกินเมื่อเข้าไป จึงรู้ว่าเขาสับรถปลดรถเสียบึงเดิมไว้เพียงตำบลโกรชา รู้เมื่อเอากลับมาต่ออีกก็พอดี ด้วยนายชิตคนรับใช้ หลงไปซื้ออาหารกินอยู่ในรถสายโน้น เรียกเอาตัวกลับมาทัน หาไม่ก็คงหลงเลยไปเมืองบะเตเวีย เป็นอธิบายเหตุที่เขาเรียกให้รีบกินกลางวันเสียแต่ก่อนเที่ยง เพราะเกรงจะกระชั้นกับเวลาสับเปลี่ยนรถ เวลาบ่าย ๑๔ น. นั่งในรถไฟมา ๘ ชั่วโมงถึงเมืองยอกยา (อโยธยา) นายโฮเต็ลมารับพาไปยังแกรนด์โฮเต็ล ซึ่งอยู่ไม่ห่างกับสถานีรถไฟนัก เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปที่ประทับโฮเต็ลนี้ แต่เดิวนั้นเขาเรือท่าใหม่หมด ใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมาก เมื่อพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันเสด็จไป ก็ประทับโฮเต็ลนี้เหมือนกัน นายโฮเต็ลเขารับจะจัดรถยนต์ของโฮเต็ลให้เราใช้ และจะหาคนนำทางที่พูดภาษาอังกฤษได้ให้เราด้วย เพราะพวกเรามีตัวข้าพเจ้ากับลูกหญิง ๓ คน พูดภาษาต่างประเทศได้แต่ภาษาอังกฤษ นายชิตคนรับใช้หัดพูดภาษามลายูไปแต่เมืองบึงบอไซได้บ้าง เมื่อมาโดยลำพังเช่นนั้นจึงจำต้องมีคนนำทางที่ชำนาญทั้งที่และรู้ภาษาของชาวเมือง ทั้งรู้ภาษาที่จะพูดกับเราให้เข้าใจกันได้ พวกคนนำทางซึ่งในยุโรปเรียกกันว่า “คูเรีย” เพิ่งมีขึ้นในชะวา ตั้งแต่มีชาวต่างประเทศไปเที่ยวปละ

มาก ๆ ก็ชาวต่างประเทศที่ไปนั้น มักเป็นอเมริกัน หรือชาติ
 อื่นที่พูดภาษาอังกฤษได้เป็นพื้น ต้องใช้คนรู้ภาษาอังกฤษเป็นคน
 นำทาง จึงเกิดเป็นช่องของพวกชาวลังกาพากันไปรับจ้างเป็นคน
 นำทาง จนเดี๋ยวนี้ตนเป็นสมาคมไม่มีคนชาติอื่นเข้าแซงแซง ไป
 ถึงโฮเต็ลนอนพักพอหายเหนื่อยแล้ว เวลาบ่าย ๑๒ น. ขึ้น
 รถยนต์ไปเที่ยวดูบ้านเมือง เห็นเมืองยกยาเจริญแปลกตาตั้งแต่
 รถไฟเข้าเขตต์แดนมา ข้าพเจ้ายังจำได้เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงเสด็จไป พวกฮอลันดาเขาพูดว่ากำลังจะการท่น้ำอย่างใหญ่
 ในแขวงเมืองยกยา ในว่าจะปิดแม่น้ำใหญ่อันหนึ่งในที่สูงสุดทำ
 ลำแม่น้ำใหม่ บางแห่งจะต้องทำสะพานให้ลำแม่น้ำใหม่ข้ามลำ
 แม่น้ำเดิม เอน้ำไปแจกจ่ายให้เป็นประโยชน์แก่กสิกรรม การ
 ที่ทำเห็นจะสำเร็จมาหลายปีแล้ว เดี่ยวนี้พื้นที่ในแขวงเมืองยกยา
 กสิกรรมจึงเจริญแปลกตากว่าแต่ก่อนมาก ไร่แต่กสิกรรมเท่านั้น
 ถึงตัวเมืองยกยาเองก็ขยายใหญ่โตกว่าแต่ก่อน ทำตึกกว้านบ้าน
 เรือน ถนนหนทางเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก เขาว่าเมืองยกยา
 เจริญด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือด้วยการท่น้ำดังกล่าวนั้นแล้วอย่างหนึ่ง
 ด้วยโบราณสถานที่สำคัญของเกาะชะวา อยู่ในแขวงเมืองยกยา
 ชวนให้ผู้คนต่างชาติต่างบ้านเมืองมาดู เอาเงินมาจ่ายไว้ในเมือง
 บิละมาก ๆ อย่างหนึ่ง เป็นแหล่งศิลปากร ทำของชะวาต่าง ๆ ขาย
 พวกท่องเที่ยว และส่งไปขายที่อื่น ๆ อย่างหนึ่ง เกือบดูเมืองแล้ว
 พอเวลาใกล้ค่ำคนนำทางพาเดินปนพลเมืองเข้าไปดูงานที่ในวัง

สุดต่าน แต่วังคูทรุดโทรมไม่เป็นสง่างามเหมือนเห็นเมื่อครั้งตาม
เสด็จ เช่นต้นไทรซึ่งนับถือกันว่าเป็น “พญาไม้” ปลูกไว้แต่
ก่อนเก่าที่กลางสนาม ๒ ต้นและมีรายรอบสนาม เคยตัดเรือน
เรียวร้อยกิ่งไว้ในร่องแรงเสียแล้ว ดำหนักรักษาก็ไม่เห็นตกแต่ง
ให้แปลกตาตาดูอย่างไร งานปทุมนั้นเป็นงานใหญ่ ยอมให้คน
เข้าไปปลูกร้านขายของต่าง ๆ เต็มสนามที่ในวัง คูคล้ายกับงาน
ระตูหนาวของเรา ในสนามตอนหนึ่งสร้างเป็นโรงแสดงหัตถกรรม
กลางสนามมีพลับพลาหกและปราสาทที่เจ้านายขุนนางนั่ง เขาว่า
สุดต่านเสด็จออกพลับพลาทุกวัน พรุ่งนี้เช้าจะเสด็จออกเป็น
วาระที่สดในการพิธี คิดดูมันขัดข้องแก่การที่ สุดต่านจะรับเราใน
เวลางานเช่นนั้นอยู่จริง ๆ จะรับอย่างไรเวทไม่ให้ดูงานก็ไม่ได้
จะให้ไปดูงานก็ไม่รู้ว่าจะให้ที่นั่งที่ไหนที่จะไม่เสียเกียรติยศของเรา
คงเป็นด้วยเหตุนี้เองจึงขอให้ไปตัวเมื่อพ้นงาน ข้างเราก็เผชิญขัด
ข้องด้วยวันกลับมีวันจำกัด ก็เป็นอันไม่ได้พบสุดต่าน ถึงกระนั้น
เมื่อเดินเข้าไปเที่ยวดูงานตามลำพังคงมีคนเห็นเป็นไทย ในไม่
ช้าก็มีพวกนายตำรวจทั้งฝรั่งและชะวามาคอยกันคนให้ตลอดเวลา
จนมาจากวัง ร้านขายของต่าง ๆ ที่ผ่านไปไม่เห็นหน้าดู และผู้คน
ก็เลื่อนกลุ้มคล้ายกับงานภูเขาทอง ไปมีที่สนุกน่าดูแต่ในโรงที่
แสดงหัตถกรรม และไม่ต้องเบียดคน เพราะเขาเรียกค่าผ่าน
ประตู คนชั้นเลวไม่มีใครเข้า ในนั้นเขาจัดของต่าง ๆ ที่ทำในพน
เมืองเป็นห้อง ๆ มีทั้งของที่ตงขาย และมีคนทำของเหล่านั้นให้

เห็นวิธีทำด้วยทุกอย่าง ที่น่าชมโดยฉะเพาะนี้คือการทำผ้าข้อม
 ขผึ้ง ซึ่งเรียกว่าผ้า “บาติก” เป็นลวดลายแลสีต่าง ๆ อย่าง ๑
 ทำเครื่องเงินฝีมือดีมากอย่าง ๑ เครื่องกระและเครื่องหนังก็ทำดี
 แต่เครื่องทองเหลืองนั้นยังดีได้ว่าหนาไป เทยวเดินดูเพลินเพลิน
 จน ๒๐ นาฬิกาจึงได้กลับมาโฮเต็ล

วันจันทร์ที่ ๒๕ มิถุนายน

เช้า ๘ น. เศษ ขึ้นรถยนต์ไปดู Boroboedo เรียกอย่างไทย
 น่าเรียกว่า “บวรพุทโธ” เป็นมหาเจดีย์ในพระพุทธศาสนาใหญ่
 ยิ่งกว่าโบราณเจดีย์บรรดามี่ในเกาะชวา เปรียบเหมือนอย่างนคร
 วัดในประเทศกัมพูชา หรือพระปฐมเจดีย์ในประเทศสยาม อยู่
 ห่างเมืองยกลงไปข้างทิศตะวันตก ระยะทางประมาณสัก ๓๐
 กิโลเมตร เมื่อไปถึงกลางทางเห็นตลาดนัดแห่ง ๑ เป็นอย่าง
 ใหญ่โตกว่าที่ได้เคยเห็นมา กำลังคนประชุมซื้อขายจึงแวะดู ได้
 สังเกตมาทั้งในเกาะสุมาตราและเกาะชวา ดูเหมือนมีตลาดนัด
 ทุกอำเภอ ตลาดนัดกับตลาดประจำฝึกกันโดยอธิบายดังต่อไปนี้
 ตลาดประจำนั้น ขายสิ่งของที่คนต้องการใช้ทุกวัน คือเครื่อง
 อาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น และขายตามเวลาที่ผู้ซื้อแสวงหา
 คือเช้าและเย็นทุกวัน ผู้ขายและผู้ซื้อล้วนเป็นผู้อยู่ไม่ห่างไกลจาก
 ตลาด ส่วนตลาดนัดนั้น มีการซื้อขายแต่ในวันกำหนดสัปดาห์
 ละครั้ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง ซื้อขายของทุกอย่างซึ่งอาจจะมีคนปรารถนา

ไม่เลือกว่าสิ่งอันใด หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง ใครมีอะไรอยากจะได้ เปลี่ยนเป็นเงินตรา ก็เอาไปขายที่ตลาดนัด ฝ่ายผู้ซื้ออยากจะได้ สิ่งอันใดที่ไม่มีขายในตลาดประจำ เช่นปัสสาวะและสินค้ายา เป็นต้น ก็ไปหาซื้อที่ตลาดนัด ตลาดนัดเป็นที่ประชุมทั้งคนที่อยู่ ใกล้และอยู่ไกล และเมื่อถึงวันนัดพวกที่ขายของในตลาดประจำ ก็เอาของไปประสมขายในตลาดนัดด้วย ผู้คนจึงมากเหมือนกับมี งานใหญ่อะไรอย่างหนึ่ง ทางเมืองยกยานไ้ใช้เกวียนขนาดใหญ่ใช้ วัวพรวกอันเดียวเทียม ไม่ใช้เกวียนอย่างย่อม ๆ เทียมม้าเหมือน ทางเมืองบันดุง เห็นจะเป็นเพราะเป็นพื้นที่ราบโดยมาก ไม่ต้อง ขนเขาลงเขาบ่อย ๆ เหมือนทางนั้น แต่สังเกตดูเห็นเกวียนเมือง ยกยามไม่ซ้อนแฉวนขวางไว้ข้างท้ายเกวียนทุกเล่ม แต่แรกยังไม่ รู้ว่าแฉวนไว้ทำไม จนเมื่อเข้าไปดูตลาดนัดพิจารณาดูเกวียน บรรทุกของที่จอดอยู่ในนั้น จึงเข้าใจได้ว่าไม่ซ้อนที่แฉวนนั้นคือ “ เบรก ” สำหรับห้ามล้อ เวลาเกวียนไปในที่เสมอหรือขึ้นเนิน ไม่ซ้อนก็แฉวนอยู่เปล่า ๆ แต่ถ้าเกวียนลงที่ต่ำเมื่อใดไม่ซ้อนนั้น ก็ไกวเข้าไปเบียดลูกล้อทั้ง ๒ ข้างให้หมุนฝืด เป็นเครื่องห้ามล้อ เองด้วยประการฉะนี้ ที่เกวียนบางเล่มมีรอยลูกล้อกัดจนเข้าไป ลึก ๆ ด้วยใช้มานาน ดูเป็นความคิดดีเสียยิ่งกว่าเครื่องห้ามล้อ อย่างฝรั่ง เพราะนอนไม่มันห้ามล้อได้เอง คนขับไม่ต้องใช้มือ หรือเท้าบังคับ แต่ก็สำหรับใช้แต่กับเกวียนเทียมวัวอย่างนี้ จะ เอาไปใช้กับอย่างอื่นเห็นจะไม่ได้ ทางที่ไปวันนั้นมรางเหล็กวาง

เคียงไปข้างถนนสำหรับให้ใช้รถไฟได้ถึงเมืองเมะกะลัง ซึ่งเป็น
สถานที่ตั้งกองทหารประจำตอนกลางเกาะชะวา สมเด็จพระพุทธ
เจ้าหลวงเคยเสด็จไปถึง แต่ในเวลาปกติมิใคร่มีกิจตั้งใช้รถไฟ
มากนัก จึงหาประโยชน์เดินเป็นรรางรับส่งคนโดยสารตาม
ระยะทาง

ตั้งแต่รถออกจากเมืองยกยาไปตามทางแลเห็นภูเขาไฟ “กุ
หนุมะราปี” (ที่ว่าปะสันตาไปต่อกันในเรื่องอิเหนา) อยู่ใกล้ ๆ
เป็นภูเขาสูงใหญ่มีควันไฟพลุ่งออกจากปล่องที่บนยอดอยู่เสมอ
เขาเล่าว่าเมื่อสองปีมาแล้วกุหนุมะราปีกำเริบ พ่นน้ำทองแดง
ออกจากปล่องไหลลงมาเผาหมู่บ้านเรือนราษฎร ที่ไปตั้งทำไร่อยู่
บนไหล่เขาคนตายมาก เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป
ชะวา ประทับอยู่ที่เมืองบันดุงก็ไปประสพเวลาภูเขาไฟกำเริบเผา
ผู้คนตายมากครั้งหนึ่ง แต่ภูเขาที่กำเริบในครั้งนั้นชื่อ “กลู้ด”
(ไกรลาส) อยู่ห่างไกลไปทางตะวันออก ถึงกระนั้นที่เมืองบันดุง
ก็มีวันไม่เห็นแสงตะวัน และมีละอองถ่านตกลโปรยเป็นละอองลง
มาจากอากาศอยู่ตลอดวัน ได้รับโทรเลขจากยุโรปและกรุงเทพ ฯ
หลายฉบับ ถามว่าเสด็จประทับปลอดภัยอยู่ดีหรืออย่างไร เวลา
นั้นพระยาปฏิพัทธภูบาล (คอบุเหล ณะนอง) ยังเป็นหลวง
สุนทรโกษา ล่วงหน้าไปจัดเตรียมรับเสด็จอยู่ที่เมืองหนึ่ง (ดู
เหมือนจะเป็นเมืองมาลัง) ไม่ห่างจากเขากลู้ดนัก กลับมาแล้ว
ไม่มีใครรู้ตัวว่าภูเขาไฟจะกำเริบ อยู่ดี ๆ ที่เมืองนั้นก็มืดมลง

การไปหมด เมื่อรู้ว่าภูเขาไฟกำเริบก็ยิ่งตกใจ ด้วยสำคัญว่าบ้านเรือนที่อยู่จะพังทลายหรือน้ำทองแดงจะไหลมาท่วมถึง จะหนีไปไหนก็มืดไม่เห็นหนไปไม่ได้พากันสิ้นสติ บ้างก็รวบรวมครอบครัวไว้ในห้องว่าถ้าตายก็ให้ตายด้วยกัน บ้างก็เอาเหล่าแถมเป็นที่สงวนไว้สำหรับมึงาน มาเปิดชวนกันกินว่าจะตายให้สนุก วันกันอยู่ ๒ วันจนมีแสงสว่างขึ้นในห้องฟ้าจึงสงบ ที่ในชะวามีภูเขาไฟหลายแห่ง ดับอยู่บ้างยังติดอยู่บ้าง นาน ๆ ก็ระเบิดหรือบันดาลให้แผ่นดินไหว แต่ไม่มีใครรู้ว่าจะแผลงฤทธิ์เดชอย่างไรเมื่อใดก็อยู่ชินกันไปไม่กลัวภูเขาไฟ

ข้าบริณต์จากเมืองยกยาไปสักชั่วโมงหนึ่ง ถึงมหาเจดีย์บวรพุทโธ อยู่บนยอดเนินอันหนึ่ง เดิวนั้นรัฐบาลจัดการบำรุงรักษาดีกว่าแต่ก่อนมาก ถึงมีไฮเตลสร้างไว้ในที่บริเวณ สำหรับให้คนดูไปพักร้อนหรือนอนค้างคืนก็ได้ แต่ใครจะจนถึงชั้นทักษิณต้องเสียค่าธรรมเนียม เป็นการช่วยบำรุงคนละ ๕๐ เซ็นต์ มีคนไปดูอยู่เสมอทั้งชาวต่างประเทศและชาวเมือง

พระเจดีย์บวรพุทโธ ใหญ่โตกว่าโบราณเจดีย์แห่งอื่น ๆ ในชะวาทังหมด และเป็นเจดีย์ที่สร้างเป็น พระสถูป แต่แห่งเดียว นอกจากนั้นสร้างเป็นมณฑป ทำพระสถูปแต่อย่างเล็ก ๆ เป็นเครื่องประดับยอดทั้งนั้น ถ้าด้วยขนาดของพระเจดีย์บวรพุทโธ เล็กกว่านครวัดที่เมืองเขมรมาก แต่กระบวนทำลายจำหลักงาม ปลาตอยู่ที่พิจารณาเห็นได้ชัดว่าพระเจดีย์บวรพุทโธนี้ สร้างตาม

ความคิดเดิมไม่สำเร็จ ต้องเปลี่ยนแปลงความคิดเมื่อภายหลัง
 ความคิดเดิมเห็นจะทำเป็นพระมหาสถูป มีชั้นทักษิณ ๕ ชั้น แต่
 ชะรอยจะเกิดเหตุเหมือนเช่นสร้างภูเขาทองวัดสระเกศ เมื่อ
 รัชกาลที่ ๓ ต้องหยุดการสร้างค้างอยู่เพียงฐานทักษิณ (เวลานี้
 ยังแลเห็นฐานทรุดเอนออกมาข้างนอกที่บางแห่ง แต่รัฐบาลให้
 ตรวจชั้นสุตฺรปรากฏว่าอยู่ตัวแล้ว) บางทีก็ทิ้งค้างอยู่เพียงชั้น
 ทักษิณแต่หลายสิบปี จึงมีคนชั้นหลังคิดสร้างต่อให้สำเร็จ ให้ทำ
 ที่บนชั้นทักษิณซึ่งความคิดเดิมจะสร้างองค์พระสถูปนั้น เปลี่ยน
 เป็นลาน และในลานนั้นสร้างพระสถูปขนาดย่อมเป็นประธานอยู่
 กลางองค์หนึ่ง มีพระสถูปขนาดย่อมกว่านั้นลงมาเป็นบริวารราย
 รอบ ๓ แถว เป็นจำนวนพระสถูปถึง ๗๒ องค์พอเต็มลาน พระ
 สถูปที่สร้างชั้นหลังนั้นทำที่บนแต่องค์กลาง นอกจากนั้นทำองค์ระฆัง
 โปร่งให้เบา มีช่องฉลุให้แลเห็น ตั้งพระพุทธรูปไว้ในนั้นทุกองค์
 สักเกตฝีมือตอนที่ทำอยู่ข้างหายบ ไม่ประณีตเหมือนฐานทักษิณ
 จึงสันนิษฐานว่าทำต่างยุคกัน ข้าพเจ้าได้ถามพวกนักปราชญ์
 ฮอลันดาว่ามีใครได้เคยคิดวินิจฉัยบ้างหรือไม่ ว่าแบบเดิมเขาจะ
 ทำเป็นอย่างไร ตอบว่ามีผู้คิดวินิจฉัยนับตัวไม่ถ้วน เห็นต่าง ๆ กัน
 ยังไม่ตกลงจนเดี๋ยวนี้ แบบที่คิดเดิมจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อ
 พิจารณาดูทรวดทรงเห็นว่าไม่น่าชม เพราะเสียส่วนดูไม่เป็นสง่า
 เหมือนปราสาทหินตามแบบเขมร เป็นต้นว่าฐานทักษิณ ๕ ชั้น
 อันจำหลักลายเป็นรูปภาพเรื่องพุทธประวัติและชาดกทั้ง ๒ ข้างนั้น

ก็ทำกระชั้นกันนักจนทางเดินแคบดูรูปภาพไม่ได้ถนัด ชี้เท้าชี้มือ
ดูข้างนอก ส่วนสูงก็ไม่สมกับส่วนกว้าง แต่จะลงเนื้อเห็นว่าช่าง
ผู้คิดแบบแต่แรกจะไม่รู้จักดังนั้นก็ไม่ว่า เพราะกระบวนจำหลัก
และส่วนที่เป็นเครื่องประดับเขาทำงาน ชะรอยจะมีเหตุที่เรา
ไม่ได้ในปัจจุบันนี้ บังคับให้เขาจำต้องทำทรวดทรงเป็นอย่างนั้น
เทียวดูพระเจดีย์บรรพตโศอยู่สักชั่วโมงหนึ่ง แล้วย้อนทางกลับ
มาแวะดูมณฑป “เมณฑุต” เป็นมณฑปสี่เหลี่ยมคางหมูเท่าพระ
มณฑปในวัดพระแก้วที่กรุงเทพฯ ฯ ในนั้นมีพระพุทธรูปสี่ลาง
แท่งองค์ ๑ ตั้งเป็นประธานอยู่ด้านในขนาดใหญ่เท่า ๆ กับพระ
ประธานในพระอุโบสถพระปฐมเจดีย์ และนั่งห้อยพระบาทปาง
ประธานปฐมเทศนาเช่นเดียวกัน (แต่พระประธานที่พระปฐม
เจดีย์ ทำด้วยศิลาหลายแท่งต่อกัน) มีรูปพระโพธิสัตว์มหายาน
อีก ๒ องค์ทำด้วยศิลาทั้งแท่ง ขนาดใหญ่อย่างเดียวกัน ตั้งริม
ผนังด้านข้าง ๆ ละองค์ ฝีมือทำพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์
ที่เมณฑุตนี้ ใครเห็นก็ต้องขอมว่างามอย่างยอดเยี่ยม แทบจะหา
เสมอเหมือนไม่ได้ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป
มณฑปเมณฑุตหลังคาขั้วพังโหว่ และพระพุทธรูปก็เอนเอียงเกือบ
จะพลัดตกจากฐาน เพราะถูกแผ่นดินไหวมาแต่ก่อน แต่เดี๋ยวนี้
รัฐบาลเขาพยายามปฏิสังขรณ์ เก็บหินหลังคาที่พลัดลงมากจะขาย
เอากลับไปเรียบเรียงปิดพอกันฝนได้ พระพุทธรูปเขาก็ยกขึ้น
ตั้งให้ตรง และปฏิสังขรณ์ฐานรองกับทั้งเรือนแก้วให้เหมือนของ

เดิม ที่รูปพระโพธิสัตว์ก็ทำอย่างเดียวกัน ควรอนุโมทนาอย่างยิ่ง
เมื่อกลับมาถึงบ้าน ข้าพเจ้ามาพบศาสตราจารย์คลีเลนเฟล ผู้
อำนวยการบำรุงรักษาโบราณสถานในชะวา ได้ปรารภกับเขาว่า
พระพุทธรูป กับรูปพระโพธิสัตว์ ๒ องค์ที่เมณฑัตนั้น ข้าพเจ้า
เห็นว่าจะสร้างก่อนช้านาน แล้วจึงสร้างมณฑปศิลาขึ้นเป็นที่
ประดิษฐานต่อชั้นหลัง เขารับรองว่าพวกเขาก็คิดเห็นเช่นนั้น
เพราะเมื่อปฏิสังขรณ์พบเค้าเงื่อน ว่ามีมณฑปก่อด้วยอิฐอยู่ก่อน
ทั้งลวดลายและแบบอย่างการสร้างมณฑป ก็ส่อให้เห็นว่าเป็นของ
สมัยชั้นหลังมา เมื่อดูพระพุทธรูปที่เมณฑัต คิดเห็นข้อสำคัญใน
เรื่องโบราณคดีชิ้นข้อหนึ่ง น่าจะจดลงไว้ตรงนั้นด้วย คือพระพุทธรูป
ห้อยพระบาททำด้วยศิลาขนาดนี้ ไม่ปรากฏว่ามีในเมืองพะมามอญ
เขมรเลย ในชะวาก็มีแต่องค์เดียว แต่ไปมีในประเทศสยาม
ถึง ๔ องค์ ตรวจได้หลักฐานว่าเดิมมีพระเจดีย์โบราณองค์หนึ่ง
ในตำบลพระปฐมเจดีย์ (อยู่ในบริเวณสวนนันทอุทยาน ของ
สมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ) ชาวบ้านเรียกกันมาแต่ก่อนว่า “พระ
เมรุ” องค์พระเจดีย์เดิมรูปร่างจะเป็นอย่างไรรู้ไม่ได้ ด้วยหักพัง
เลียบหมดแล้ว รู้ได้แต่ว่ามีพระพุทธรูปศิลาเช่นว่า ตั้งไว้ที่มุม
พระเจดีย์นั้นด้านละองค์ องค์ ๑ เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาย้ายเอา
ไปไว้ที่วัดมหาธาตุในพระนคร ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ใน
รัชกาลที่ ๓ พระบาทซัวจิต (เผือก) เชิญมาไว้ที่วัดหน้าพระเมรุ
จนบัดนี้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขุดพบ

[illegible]

วันอังคารที่ ๒๖ มิถุนายน

เวลาเช้า ๘ น. ขันรยนต์ มีรถคนรับใช้กับคนนำทางคุม
 ของตามอีกรถหนึ่ง ออกจากเมืองขกยาไปโซโล ที่จริงเมืองทั้งสอง
 นั้นตั้งอยู่เมืองละด้านภูเขามะราปีไม่ไกลกันนัก ถ้ารยนต์เล่น
 ตรงไปชั่วโมงเดียวก็ถึง แต่เราประสงค์จะแวะดูปราสาทหินหมู่
 “พรหมานันท์” ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างทาง จึงกะว่าจะไปถึงเมือง
 โซโลพอเวลาใกล้กลางวัน ในท้องที่ราบตอนเมืองขกยากับเมือง
 โซโลนี้ ทำไร่ยาสูบและไร่อ้อยมาก มีโรงจากสำหรับฝังยา
 สูบและโรงจักรหีบนำอ้อยทำน้ำตาลทรายตั้งรายเป็นระยะไป เมื่อ
 รยนต์เล่นมาตามทางสังเกตเห็นอะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เป็นของ
 ปลาด แต่ไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน คืออ้อยออกดอกเต็มไป
 ตามไร่ดูลำกับป้าอ้อ ไร่อ้อยที่เคยเห็นมาแต่ก่อน พออ้อย
 ขึ้นได้ขนาดแล้วเขาก็ตัดแต่ก่อนออกดอก เพิ่งเห็นปล่อยให้
 อ้อยออกดอกเมื่อไปชะวากลางวัน ได้ความว่าเป็นเพราะราคาน้ำ
 ตาลตกต่ำ และฮอลันดาใช้มาตราทองคำ ขาบน้ำตาลราคาถูก
 เท่าประเทศที่ออกมาตราทองคำไม่ได้ ถึงต้องปิดโรงหีบอ้อย
 และปล่อยพวกกรรมกรออกจากงาน ไม่มีใครตัดอ้อยก็ทอด
 ทิ้ง ออกดอกและเน่าอยู่คาไร่ ดูก็น่าทุเรศอยู่

ไปจากเมืองขกยาไม่ถึงครึ่งชั่วโมงถึงปราสาทหินของโบราณ
 แห่งหนึ่ง เรียกว่า จันดี (เจตีย์) กาละสัน ทำเป็นมณฑปในพระ
 พุทธศาสนานาคนาเท่า ๆ กับมณฑปเมณฑุต ขอดพังและข้างในไม่

มีอะไรเสียแล้ว แต่ข้างนอกจำหลักลายละเอียดงดงามแปลกกว่า
 ท่อน คุปราสาทกาละสันแล้วขึ้นรถต่อไป เวะคุปราสาทหิน
 อีกแห่งหนึ่งเรียกว่า จันดีเสว ทำแปลก เป็นตึก ๓ ห้อง ๒ ชั้น
 เครื่องประดับเป็นทางพระพุทธศาสนา เหมือนกับเจดีย์กาละสัน
 แต่ลายจำหลักหยาบกว่า เมื่อขึ้นไปดูทั่วแล้ว เห็นว่าของเดิมเห็น
 จะสร้างเป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก แต่พวกฮอลันดาเขาว่าเป็น
 กุฏิพระสงฆ์ เรื่องข้าพเจ้าได้ปรารภกับศาสตราจารย์กัลเลนเฟลด์
 ว่าแต่โบราณคนชอบอยู่เรือนไม้ ราชมนเทียรของพระเจ้าแผ่นดิน
 ก็สร้างด้วยไม้ สถานที่ก่อด้วยศิลาและอิฐแต่โบราณทำแต่เป็น
 เจดีย์วัตถุ เช่นเดียวกันทั้งในเมืองพม่า มอญ ไทย เขมร และ
 เข้าใจว่าในชะวากเช่นนั้นเหมือนกัน ที่ปราสาทหินขนาดใหญ่ใน
 เมืองเขมรมักมีหอธรรมทุกแห่ง จันดีเสวนั้นจะสร้างเป็นหอธรรม
 จึงตกแต่งอย่างเจดีย์สถาน ผิดกับท่อนแต่ทำพื้นเป็น ๒ ชั้น และ
 ๕ เป็นห้อง ๆ ในนั้น ดูก็สมจะเป็นหอธรรมยิ่งขึ้น ศาสตราจารย์
 กัลเลนเฟลด์ว่าตามวินัยของข้าพเจ้านั้นเห็นจะถูกต้อง วัง
 โบราณที่ตรวจพบในชะวาก ตรงราชมนเทียรสถานก็เป็นแต่ปูน
 ดินบนพื้นสูงชัน หาปรากฏเค้าเงื่อนว่ามีสถานสร้างด้วยศิลา
 หรือด้วยอิฐไม่ มีพวกฮอลันดาดัดสันว่าจันดีเสวเป็นกุฏิสงฆ์
 นั้น เพราะพบศิลาจารึกที่จันดีกาละสัน ว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์
 ที่สร้างเจดีย์กาละสันได้ทรงสร้างกุฏิสงฆ์ ด้วยเห็นจันดีเสวอยู่
 ใกล้ ๆ กันและเป็นภค ๒ ชั้น จึงสมเนอเห็นว่า คือกุฏิสงฆ์ทุกกล่าว

ในศิลาจารึกนั้น ออกจากจันดีเสวไปประมาณไม่ไกลนัก ถึง
 จันดีพรหมานันท์ อันเป็นเทวสถานในทางศาสนาพราหมณ์ ใหญ่
 โดกว่าที่อื่นหมด เหมือนเช่นพระบวรพุทโธใหญ่โดกว่าที่อื่น
 ในเจดีย์ทางพระพุทธศาสนาฉะนั้น ปลายที่เจดีย์สถานในแดน
 เมืองชกษา นอกจากพระบวรพุทโธแล้ว แบบการก่อสร้าง
 ทำเป็นมณฑปทั้งนั้น ปราสาทหินพรหมานันท์ก็ทำเป็นมณฑป
 ใหญ่บ้าง ย่อมบ้าง มีจำนวนมณฑปศิลายู่ในหมู่เดียวกันมาก
 มาย มณฑปใหญ่ที่อยู่กลางเป็นสถานพระอิศวร ข้างในมีรูป
 พระอิศวรทำด้วยศิลาขึ้นสูงสัก ๕ ศอก ตั้งเป็นประธานทำมด
 ข้างนอกมณฑปนี้ทำมุขมีคูหาทั้ง ๔ ด้าน ด้านหน้าเป็นประตู มุข
 ด้านใต้ไว้รูปเทวคุรุ คือรูปพระอิศวรมีหวนดเครา (อย่างรูป
 พระอิศวรเมืองกำแพงเพชร ที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพฯ)
 มุขด้านตะวันตกไว้รูปพระคเณศ มุขด้านเหนือไว้รูปนางทศกะ
 (แต่ทำอย่างสวยงาม ไม่ให้น่ากลัวเหมือนอย่างแบบฮินดู)
 มีมณฑปที่เป็นประธานอีก ๒ หลัง ขนาดย่อมกว่ามณฑปพระ
 อิศวรหนึ่งหนึ่งอยู่ ๒ ข้าง หลังข้างใต้ตั้งรูปพระพรหม หลัง
 ข้างเหนือตั้งรูปพระวิฆณุ ทำมดฝั่งมอเดียวกันกับรูปพระอิศวร
 มณฑปทั้ง ๓ หลังที่วามาน มีชั้นทักษิณ ๒ ชั้น พนักฐานทักษิณ
 ชั้นล่างของสถานพระอิศวร และสถานพระพรหมด้านใน จำหลัก
 ลายเป็นรูปภาพเรื่องราวเกียรติ สถานพระวิฆณุเป็นเรื่องพระ
 กฤษณ ข้อนี้อาจให้เห็นว่าพวกเขวในสมัยนั้น นับถือพระ

เป็นเจ้าทั้ง ๓ ด้วยกัน เหมือนอย่างไทยเรานับถือ มิได้นับถือ
แต่ละเพาะพระองค์ เหมือนเช่นพวกเขมรที่สร้างปราสาทหิน
ในเมืองเขมร ลายจำหลักเรื่องรามเกียรติ์ เมื่อสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปทอดพระเนตร เทวสถานพรหมานันท์
ยังทอดทิ้งอยู่ ด้วยรัฐบาลยังมิได้เริ่มบำรุงรักษาโบราณสถาน
จึงตรัสขอเอามากรุงเทพฯ ห้องหนึ่งตั้งไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ ครั้น
เมื่อรัฐบาลจัดการปฏิสังขรณ์ ศาสตราจารย์คลีเลนเฟลผู้อำนวยการ
การรักษามรดกวัตถุสถานในเมืองชะวา เข้าไปกรุงเทพฯ ไปเห็น
เข้า พุดกับข้าพเจ้าเมื่อยังเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ว่ารัฐบาล
กำลังปฏิสังขรณ์มณฑปที่พรหมานันท์ ทำอย่างไรจึงจะได้พนัก
ภาพรามเกียรติ์นั้นกลับไปตั้งยังที่เดิม ข้าพเจ้าเห็นว่าเขามีสิทธิ
ในทางธรรมที่จะได้กลับไป จึงได้รับว่าถ้าเขาให้เครื่องศิลาโบราณ
อย่างอื่นสมัยเดียวกัน เป็นของแลกเปลี่ยนถวายให้ของในพิพิธ
ภัณฑสถาน ฯ ขาดไป ข้าพเจ้าจะกราบทูลขอพระบรมราชานุญาต
คืนให้ เขาส่งเครื่องศิลาเป็นเทวรูปต่างๆ หลายรูปเข้าไปแลก
จึงได้ภาพรามเกียรติ์คืนไป เผลอเป็นตอนสำคัญ พอได้ไปตั้ง
ที่สถานพระพรหม ก็ได้เรื่องติดต่อกับตอนอื่นที่เขาขายสงสัยไม่
รู้ว่าจะเรียงเข้าลำดับอย่างไร เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปชะวา
เขาได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรและกราบทูลตั้งกล่าวมา ข้าง
หน้ามณฑปพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ มีมณฑปขนาดย่อมลงมาเรียงกันอยู่
๓ มณฑปอีกแถวหนึ่ง ตั้งรูปพาหนะของพระเป็นเจ้า คือโคเนนทร

พระยาครุฑ และพระยาหงส์ไว้เป็นประธาน (สูญเสียแล้วบ้าง ยังเหลือแต่รูปโค) ปลายแถวมณฑปเทวพาหนะนี้มีมณฑปน้อยอีกข้างละหลัง ว่าเดิมตั้งรูปพระอาทิตย์หลังหนึ่ง พระจันทร์หลังหนึ่ง รัฐบาลพยายามปฏิสังขรณ์หลังข้างใต้ให้คนค่ออย่างเดิมได้ หลังหนึ่งน่าชมมาก มณฑปที่พรรณนามา ๘ หลังสร้างไว้ในลานชั้นบน มีกำแพงล้อมรอบ นอกกำแพงพื่นที่ลดต่ำลงมีมณฑปเล็กๆ เป็นบริวาร สร้างเรียงกันเป็น ๓ แถวรอบทั้ง ๔ ด้าน เป็นจำนวนมณฑปทั้งสิ้นเกือบ ๒๐๐ หลัง แต่ว่าถูกแผ่นดินไหวพังทะลายมากบ้างน้อยบ้างทั้งนั้น มณฑปสำคัญชั้นบนเป็นแต่หลังคาพั้ว ส่วนมณฑปบริวารรอบกำแพงนั้น เห็นจะถูกพวกชะวาเมื่อเขารื้อเป็นอิสลามแล้ว รื้อเอาศิลาไปใช้เสียอีกข้างหนึ่งด้วย ยังเหลือแต่เพียงเชิงผนังเท่านั้น ข้าพเจ้าถามศาสตราจารย์คัลเลนเฟล ว่ามีใครได้เคยคิดวินิจฉัยบ้างหรือเปล่าว่าเป็นเพราะเหตุใดจึงสร้างมณฑปบริวารไว้รอบกำแพงพรมานันท์มากตั้งร้อย แกตอบว่าคิดเห็นกันเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งว่ามณฑปที่สำคัญเป็นของพระเจ้าแผ่นดินสร้าง ส่วนมณฑปบริวารพระญาติและราชบริพารสร้างโดยเสด็จ อีกอย่างหนึ่งว่าเทวสถานย่อมสร้างเป็นเทวพลีมณฑปใหญ่ๆ ข้างในเป็นพลีของมหานครราชธานี ส่วนมณฑปบริวารพวกเมืองชั้นเข้ามาสร้าง เป็นเครื่องหมายพลีของเมืองนั้นๆ ประเพณีอย่างหลังในเกาะมาลียัมมีปรากฏอยู่ ข้าพเจ้าว่ามีประเพณีโบราณในประเทศสยามอีกอย่างหนึ่ง เมื่อสกุลใดตั้งมั่นคงแล้ว

ซ่อมสร้างวัดสำหรับสกุลไว้เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของสมาชิกในสกุล
ที่บรรจุนั้นมักสร้างเป็นรูปสถูปที่เรียกกันว่า “พระเจดีย์” แก้ว
ในชะวากได้พบที่บรรจุอัฐิธาตุของพระกัมมีย์ ของคฤหบดีกัมมีย์ แต่
ที่มณฑปบริเวณพรหมานันท์ ขั้วหาได้ลองชุดชั้นสุตม์ไม่ การ
ที่เข้าไปดูเทวสถานพรหมานันท์ ก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมคนละ ๕๐
เซ็นต์ อย่างเดียวกับที่บวรพุทโธ แต่เห็นจะมีคนไปดูไม่มากหรือ
อยู่ดูไม่นานเหมือนที่บวรพุทโธ จึงไม่มีไฮเตล ถึงกระนั้นว่า
สำหรับพวกเราที่สนุกเพลิดเพลินมาก เสียแต่แดดอยู่ข้างร้อนจัด
เที่ยวดูเทวสถานอยู่กว่าชั่วโมง แล้วจึงขึ้นรถต่อไปถึงเมือง
โซโลเวลาเที่ยงวัน ไปพักที่ไฮเตลสะอาด ซึ่งสมเด็จพระพุทธ
เจ้าหลวงเคยเสด็จประทับ มีขุนนางชะวาเป็นผู้ใหญ่แต่งตัว
เต็มยศนั่งอยู่ที่เฉลียงหน้าไฮเตลคนหนึ่ง พอเรลงจากรถ พวกคน
ไฮเตลวิ่งมาถามว่าเป็นไทยหรือมิใช่ พอบอกว่าใช่ ก็วิ่งไปบอก
ขุนนางชะวาคนนั้น ลูกขนตรงมาหาข้าพเจ้าด้วยกิริยาข่มของจับ
มือแสดงความยินดี แต่พูดกันไม่เข้าใจ ข้าพเจ้าต้องเรียก
ฝรั่งนายไฮเตลมาวานให้แปลถาม ได้ความว่าแกช๊ะ ยะโสที่ปร
เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ตำแหน่งอธิบดีกรมวัง สุธุหนัน พระเจ้ากรุง
สุรเชตต์ให้มาคอยรับ ด้วยทรงยินดีนักที่ข้าพเจ้าไปเยี่ยมเยือนถึง
เมืองโซโลอีกครั้งหนึ่ง และแจ้งให้ทราบว่าสุธุหนันได้ตรัสสั่งให้
จัดรถยนต์หลวงมาให้ข้าพเจ้าใช้ตลอดเวลาที่อยู่ในนครโซโล และ
ให้ขอเชิญข้าพเจ้ากับลูกหญิงทั้ง ๓ คน เข้าไปในราชวังในค่ำวัน

นั้น เวลา ๒๐.๓๐ น. จะมีการรับรองอย่างเต็มยศที่เครื่องราชอิสริยาภรณ์ แล้วบอกต่อไปว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ แก่ก็มีตำแหน่งอยู่ในราชสำนักอยู่แล้วยังจำข้าพเจ้าได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันเสด็จไปแก่ที่รับเสด็จ ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ (เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม) ซึ่งติดมานั้น และต่อมาเมื่อทูลกระหม่อมชายเสด็จไป สุธสุหนันก็ให้แกเป็นผู้มาต้อนรับเหมือนกัน เพราะเห็นว่าแกคุ้นเคยกับเจ้านายไทยมาแต่ก่อน ข้าพเจ้าสั่งให้ไปทูลสุธสุหนันว่าข้าพเจ้าขอบพระคุณยิ่งนัก และจะเข้าไปเฝ้าตามเวลากำหนด ส่วนตัวแก่ข้าพเจ้าก็ยินดีที่ได้ไปพบอีก เพราะตั้งแต่พบกันครั้งก่อนเวลาล่วงมาถึง ๓๓ ปี คนที่เคยรู้จักน่าจะเหลือน้อยนักหนาแล้ว แกถามต่อไปว่าข้าพเจ้ามีประสงค์จะให้ (นาย ชิต) คนรับใช้ที่ไปด้วยได้คู่ระบำด้วยหรือไม่ ตอบว่าถ้าได้ประทานอนุญาตให้เข้าไปสู่ได้ ข้าพเจ้าก็จะยินดี แกก็รับจะให้มีคนมาพาไป แล้วถามถึงเวลาที่ข้าพเจ้าจะไปเที่ยวในตอนบ่าย นัดกันว่า ๑๗ น. แล้วแกก็กลับไป ข้างฝ่ายเราก็นั่งกลางวันแล้วก็นอนพักตามประเพณี โฮเต็ลสะอาดเรียบร้อยเท่าคร่ำคร่าอยู่เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป เจ้าของโฮเต็ลบอกว่ากำลังจะปลูกสร้างแก้ไข ได้ทำโรงที่เลี้ยงอาหารขึ้นใหม่หลังหนึ่ง และกำลังรื้อเรือนคนอยู่จะทำใหม่หลังหนึ่ง แต่ในเมืองโซโลจะทำโฮเต็ลใหญ่เหมือนอย่างเมืองยกยาไม่ได้ ด้วยมีชาวต่างประเทศไปเที่ยวบ่อย

เวลาบ่าย ๑๓ น. อธิบดีกรมวังเอรถยนต์หลวงมารับ เป็นรถเก๋งขนาดนั่งได้ ๗ คน มีลายอักษรพระนามสุสุหุณกับรูปมงกุฎไว้ข้างเก๋ง ตัวเก๋งนั้นเป็นคนนำทางไปด้วย เสียดยานักที่พูดเข้าใจกันไม่ได้ มิฉะนั้นก็จะได้ถามได้ความรู้ไม่น้อย แทะพยายามที่จะบอกอธิบายในภาษามลายู พวกเราก็เข้าใจได้แต่เพียงคำสองคำ แต่ทางที่เก๋งที่ขวนนั้นแปลกดีมาก คือพาเข้าไปดูในบริเวณวังของสุสุหุณถึงชั้นใน ซึ่งไม่เคยเข้าไปดูเมื่อคราวก่อน เห็นจะเป็นเพราะสุสุหุณได้ตกแต่งซ่อมแซมใหม่หมดทั้งวัง ถนนในวังซึ่งแต่ก่อนเป็นแต่ทางเดิน เดี่ยวๆ ทำเป็นถนนให้รถได้ทั่วทั้งวัง จึงให้พาพวกเราเข้าไปดูให้เห็นความเจริญซึ่งมีขึ้นผิดกับแต่ก่อน ราชวังเรียกตามภาษาชาวเมืองว่า "กราดอน" ทั้งที่เมืองโซโลและเมืองยกยา แต่กราดอนเมืองโซโลใหญ่กว่าที่เมืองยกยา ตึกกำแพงล้อมรอบและมีประตูเข้าออกได้หลายทาง เป็นทางรถบ้าง เป็นแต่ทางสำหรับคนเดินบ้าง ฝรั่งว่าจำนวนคนอยู่กราดอนตั้งหมื่น แต่เห็นจะประมาณมากเกินไป ตามหนังสือสัญญาที่ทำกับฮอลันดาฯ ขอมให้สุสุหุณมีอาณัติรักษาในกราดอน จะทำอะไรแม้จนถึงประหารชีวิตคนฮอลันดาก็ไม่มีอำนาจที่จะเข้าไปเกี่ยวข้อง แต่ที่เป็นจริงก็ต้องทำแต่ที่รู้ว่าฮอลันดาจะไม่ขัดขวาง แผนผังของกราดอนนั้น ว่าตามตาเห็นดูเหมือนจัดเป็น ๓ ชั้นๆ นอกด้านหน้าเป็นท้องสนามชัย มีพลับพลาสูงที่เสด็จออก ด้านข้างและด้านหลัง เป็น

ที่อยู่ของข้าราชการที่ประจำวัง บ้านอธิบดีกรมวังก็อยู่ในนั้นด้วย
 แยกได้พาไปถึงหน้าบ้านเรียกลูกหลานให้ออกมาหา แต่พวกเรา
 ไม่ได้ลงจากรถเข้าไปในบ้าน เพราะไม่มีลามาที่จะพูดกัน ได้
 แตะมเข็มและจับมือแสดงไมตรีจิตต์ ชั้นกลางเป็นสถานที่
 สำหรับราชการต่างๆ และตำแหน่งเจ้านายที่ยังไม่ออกวัง ชั้นใน
 ข้างด้านหน้าเป็นราชมณฑลสถาน ข้างหลังออกไปเห็นจะเป็น
 เรือนนักสนม แต่สังเกตไม่ได้ว่าจะมีเขตต์ซึ่งให้อยู่แต่ผู้หญิง
 ล้วนหรือไม่ ภายนอกกำแพงกราดตอนก็ยังมีที่ชานวังออกไป
 อีก เป็นที่คนมีสังกัดในราชสำนักตั้งบ้านเรือนทำนองเดียวกับ
 ที่เราเรียกว่า “ท้ายสนม” มีสวนหลวงกับทั้งพิพิธภัณฑสถาน
 อยู่ที่ชานวังด้วย เมื่อเที่ยวดูในวังแล้วเราก็ไปดูสวนหลวงที่
 จอดรถที่หน้าตึกหลังหนึ่งซึ่งว่าเป็นพิพิธภัณฑสถาน แต่เป็นเวลา
 เย็นเข้าปิดเสียแล้ว เห็นแต่รูปศิลาโบราณที่เอามาจากปราสาทหิน
 ตั้งอยู่ข้างหน้าตึกสองสามองค์ ทั่วๆ ก็มี ต่อนั้นเดินเข้าไป
 ในสวนหลวง พอถึงก็เห็นได้ว่าทำตามความคิดของพวกพระ
 สมัยใหม่ บางแห่งปลูกต้นไม้ดอกไม้ บางแห่งทำเป็นสนามหญ้า
 มีสระน้ำ ภูเขาดิน โรงหนังฉาย โรงเดินรำ สนามเล่นเทนนิส
 และที่สุดโรงขายเครื่องดื่ม ดูสวนหลวงแล้วก็ไปอันเสร็จดู
 ตอนกราดตอน ให้ขับรถไปตามถนนเที่ยวดูเมืองต่อไป เมือง
 โสโธแม่ใหญ่โตกว่าเมืองยอกยาการ์จริง แต่ถนนหนทางและบ้าน
 เรือนยังเป็นอย่างเก่าอยู่โดยมาก ไม่เจริญเหมือนอย่างเมืองยอกยา

เที่ยวแล้วกลับมาถึงโฮเต็ลเวลาราว ๑๕ น. มีเวลาพักพออาบน้ำ และกินอาหารเย็น แล้วก็แต่งตัวเตรียมเข้านั่ง แต่งเครื่องพลเรือนสำหรับเวลาค่ำ ดิวดาราและสรวมสายสร้อยเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี กับดารา และสายสะพายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชสีห์หิเทอแลนด์ ซึ่งสมเด็จพระราชินีกรูซอแลนด์ พระราชทานข้าพเจ้าเมื่อไปยุโรป การที่แต่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์มโหรีชอบกอล สุธุหนันตรัสสั่งให้อธิบดีกรมวังมาบอกข้าพเจ้าในตอนบ่าย ว่าขอให้สรวมสายสะพายราชสีห์หิเทอแลนด์ ในค่ำวันนั้น ด้วยในชะวามือเท้าของสุธุหนันกับของข้าพเจ้า ๒ สายเท่านั้น แต่ส่วนพระองค์เองจะทรงเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม ที่สุธุหนันเฝ้าพระทัยไสมากในเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เป็นเรื่องที่รู้กันมาแต่ครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป ดูเหมือนเครื่องราชอิสริยาภรณ์มีกี่อย่างในโลก สุธุหนันจะทราบหมด ชะรอยจะมีใครได้เห็นหนังสือพิมพ์ฮอแลนด์แล้ว ทูลให้ทราบ ว่าดูเหมือนข้าพเจ้าได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชสีห์หิเทอแลนด์ชั้นสูงสุด จึงสั่งมาให้แต่ง ทำนองพิศุจน์ว่า จะจริงดังว่าหรือไม่

ถึงเวลา ๒๐.๓๐ น. อธิบดีกรมวังพาภทียมมาเทศคู่มารับ ๒ หลั เป็นรถเก๋งอย่างเต็มยศสมยศเก่า ดูเหมือนจะได้เคยรับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงด้วยรถนี้ มีพนักงานคุมรถมารับ นายชิตคนรับใช้ด้วยอีกหลัหนึ่ง ข้าพเจ้ากับหญิงพูนขึ้นรถหน้า

หญิงพิลัยกับหญิงเหลือและอธิบตีกรรมวังขึ้นรถหลังพากันเข้าไป
 ในวัง ไปจอดรถที่หน้าโรงรับแขก มีลูกยาเธอองค์ใหญ่ของ
 สุธุหนันกับเจ้ามังกุณโคร (คล้ายอย่างเป็นกรมพระราชวังบวร)
 กับพวกขุนนางฮอลันดาซึ่งกำกับเมืองโซโล พร้อมด้วยภรรยา
 คอยรับอยู่ที่นั่น ลงจากรถแล้วต้องรอกู้หนึ่งจนเคาเวโน
 (ผู้แทนรัฐบาลฮอลันดา) กับภรรยามาถึง จึงพร้อมกันเดินเป็น
 กระบวนเข้าไปข้างใน ประเพณีในราชสำนักเมืองโซโลและเมือง
 ยกยา มีแปลกกับที่อื่นอย่างหนึ่ง ที่ถือว่าการจูบแขน (อย่าง
 ฝรั่งเศสชายจูบผู้หญิง) เป็นการเคารพ แต่ผู้น้อยต้องให้แขนจูบ
 ผู้ใหญ่ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปถึงเมืองยกยา
 เป็นครั้งแรก ไม่มีใครกราบทูลให้ทรงทราบประเพณีนั้น เมื่อ
 เสด็จเข้าไปถึงในวัง สุลต่านตรงเข้าถวายแขนทรงฉมนอยู่ครู่หนึ่ง
 ตรัสเล่าที่หลังว่า “ไม่เข้าใจว่าทำไมจึงเกณฑ์ให้เราเป็นผู้หญิง”
 แต่ทรงพระราชดำริว่าคงเป็นธรรมเนียมของเขา ก็ขึ้นพระกร
 เข้าสอดขอมให้จูบขึ้นไปถึงที่ประทับ โดยปกติเวลาออกงาน
 เคาเวโนผู้แทนรัฐบาลฮอลันดาของสุลต่าน เพราะสมมติศักดิ์ว่า
 เป็นน้องรองสุลต่าน คนอื่นแม่ที่สุดจนรัชทายาทต้องให้แขน
 จูบเคาเวโน วันนั้นราชบุตรของสุสุหนันให้แขนจูบภรรยาของ
 เคาเวโน ตัวเคาเวโนเป็นแต่เดินเคียงภรรยาไป จะเป็นด้วย
 เปลี่ยนประเพณีเดิมหรืออย่างไรหาทราบไม่ ส่วนพวกข้าพเจ้า
 ไม่มีศักดิ์ในทางการเมือง ต้องเดินรองลงมาและไม่มีใครจูบ

เข้าไปถึงท้องพระโรงซึ่งชะวาเรียกว่า ปันตะโป (มณฑป) สุตสุนัน
 ลงมากอรับอยู่ที่ชั้นลด เมื่อเห็นข้าพเจ้า ดูทรงยินดีมาก จับมือ
 แล้วลูบหลังราวกับจะกอด ตรัสปราศรัยหลายคำแต่ไม่เข้าใจกัน
 เมื่อพวกที่ได้รับเชิญเรียงตัวกันเข้าไปจับหัตถ์สุตสุนันแล้ว เดิน
 ตามเรียงตัวกันไปทะลุอรรคชายาและเจ้านายผู้หญิง ซึ่งยืนรับ
 อยู่เป็นแถวทางเบื้องซ้ายที่ประทับ จับหัตถ์เรียงองค์เรื่อยไป
 จนตลอดแถว (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เคยตรัสเรียกว่าจับมือ
 อย่างรับบาตร) ส่วนระตูนั้นแถวเนอรับเป็นลำน ได้พูดจาปราศรัย
 กับข้าพเจ้าบ้าง แต่ส่วนเจ้านายผู้หญิงมีราชธิดาที่เกิดด้วยระตู
 องค์หนึ่ง นอกนั้นเป็นน้องนางเธอบ้าง ราชสนิสาบ้าง ประมาณ
 สัก ๑๐ องค์ ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ตรัสทักทาย (แต่ไม่เข้าใจกันไม่รู้ว่าจะ
 ตอบอย่างไร) ที่เป็นชั้นสาวก็เป็นแต่ยมเย้มแสดงไมตรีจิตต์
 เฝ้าเจ้านายผู้หญิงแล้วเดินตามกันไปจับหัตถ์เจ้านายผู้ชายซึ่งตั้ง
 แถวอยู่ข้างฝ่ายขวา เป็นน้องเธอสองสามองค์ มีลูกเธอชั้น
 หนุ่มเพิ่มขึ้นมาหลายองค์ รวมด้วยกันสัก ๑๕ องค์ เมื่อเสร็จ
 พริบจับหัตถ์แล้ว ไปนั่งแถวตามทมการัดชอบดบอวไฉแถวด้านใน
 เก้าอี้ที่ประทับของสุตสุนันอยู่กลาง ข้าพเจ้านั่งข้างขวา แถวเนอ
 นั่งข้างซ้าย ต่อข้าพเจ้าไปทำนัฏฐมนตร์ที่มาจากเมืองปะเตเวีย
 แล้วถึงภรรยาแถวเนอและเจ้าหญิงของเรา นั่งสลับกับเจ้านาย
 ผู้ชายและขุนนางฮอลันดาชั้นผู้ใหญ่ ข้างซ้ายสุตสุนันต่อแถวเนอ
 ไปถึงระตูอรรคชายากับเจ้าหญิงราชธิดาและเจ้าหญิงองค์อื่น นั่ง

เรียงกันไปตลอดแถว มีเก้าอี้ตั้งด้านข้างต่อออกไปข้างหน้าอีก
 ด้านละ ๒ แถว สำหรับเจ้านายชั้นเล็กกับขุนนางฝรั่งชั้นรอง
 ลงมานั่งด้วยกันกับภรรยา ข้างหลังที่ประทับของสุสุหนั้นมีนาง
 พนักงานเชิญเครื่องและคอยรับใช้ แต่งตัวนุ่งจีบคาดผ้าห่มเพียง
 รักแร้ และมีแพรแถบสีเหลืองขลิบแถบทองคล้องคอเป็นเครื่อง
 หมายว่าเป็นพนักงาน นั่งอยู่กับพนักเป็นหมู่ ที่ชนลัดข้างด้าน
 หนามขุนนางผู้ใหญ่แต่งเต็มยศนั่งเก้าอี้ผ่าข้างละ ๒ แถว ท้าลา
 หน้าบันตะโปมทหารรักษาคู่ กับตำรวจประจำกรมตั้งแถว
 เป็นกองเกียรติยศ ใกล้เข้ามาพวกพิณพาทย์กับคนร้องอยู่ข้างหนึ่ง
 พวกเครื่องมโหรีอย่างฝรั่งอยู่ข้างหนึ่ง ในลานศาลายังมีพวกข้าราชการ
 การชั้นต่ำแต่งตัวใส่หมวกโกลูก นุ่งผ้าทวมทาม เหน็บภุชกทับ
 กางเกงไม้ใส่เสื้อ เป็นแต่มีแพรแถบเครื่องหมายตำแหน่งคล้อง
 คอนั่งรายกันไปทุกด้านอีกหลายสิบคน การรับแขกเมืองบันดา
 สักดิ์สูง เห็นจะจัดอย่างนี้เป็นประเพณีมาแต่โบราณ เมื่อครั้ง
 รับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็จัดอย่างนี้ทั้ง ๒ ครั้ง แต่ครั้ง
 สืบเสาะดูเห็นแปลกตาว่าแต่ก่อนบางอย่าง เป็นต้นว่าผู้คนที่
 เป็นข้าเฝ้าของสุสุหนั้น ทั้งนางพนักงานและพวกกรมวัง จำนวน
 น้อยลงกว่าที่เคยเห็นแต่ก่อน แม้นาง “กุจี” ค่อม ซึ่งเคยมี
 ตั้ง ๔ และ ๕ คนก็เหลือแต่คนเดียว ชั้นที่แต่งเป็นผู้หญิง
 ก็ไม่เหมือนแต่ก่อน เห็นจะเป็นด้วยความผิดเคืองที่เกิดขึ้น
 ในโลก ได้ยินว่าสุสุหนั้นถูกลดเงินประจำที่เคยได้ลงถึงครึ่งหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่งประเพณีผู้ชายไว้ผมมวย คนชั้นหนุ่มก็เลิกหมดตั้งแต่เจ้าตลอดจนราษฎรพลเมือง ดูเหมือนจะยังไว้ผมมวยอยู่แต่คนอายุตั้งแต่ ๕๐ ปีขึ้นไป แต่ก็อดูก็นั่นด้วยเจ้านายชะวามักได้รับยศเป็นนายทหารสอลันดา เวลาทำการงานบางครั้งก็แต่งอย่างชะว บางคราวก็แต่งอย่างฝรั่ง เคยเห็นแต่งอย่างฝรั่งเมื่อครั้งไปตามเสด็จ เห็นต้องเอาผ้าโพกผมเสียชั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงใส่หมวก ต้องใช้หมวกใหญ่เกินขนาดดูน่าเกลียด เลิกผมมวยเสียดีกว่า การแต่งองค์เจ้านาย แม้แต่งอย่างชะวเดี๋ยวก็ผิดกับแต่ก่อน แต่ก่อนนั้นแต่ละองค์ผิดพักตร์เหมือนอย่างเจ้าโสมก้นของเรา และกันควจับเขม่าทั้งหัวและหมวดดูน่าชัง เดิวนั้พักตร์ผิดแต่พอเป็นนวนและไม่จับเขม่าเหมือนแต่ก่อน ส่วนขุนนางนั้น แม้จนอรรคมหาเสนาบดี แต่ก่อนต้องคลานขึ้นบันไดท้องพระโรงไปนั่งเฝ้าอยู่กับพื้น ด้วยมีธรรมเนียมห้ามมิให้เอาเท้าเหยียบบนพื้นท้องพระโรง เดิวนั้ยอมให้ขุนนางนำเกาทัณฑ์ลงชั้นล่างในท้องพระโรงฝ่ายละ ๒ แถว แต่ยังห้ามมิให้ใส่ถูงน่องรองเท้าบนท้องพระโรงทั้งเจ้านายและขุนนาง เว้นแต่สุสุหนั้กับประตู่เท่านั้น ที่เห็นแปลกตาอีกอย่างหนึ่งนั้น แต่ก่อนเจ้านายและขุนนางชะวานอกจากสุสุหนั้ น้อยตัวที่เดียวที่จะมีเครื่องอิสริยาภรณ์ติด ไปคราวนี้เห็นไม่เลือกว่าใครต่อใคร ทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ในราชสำนักของสุสุหนั้ ติดเครื่องอิสริยาภรณ์ทุกคน เห็นจะเป็นของสุสุหนั้คิดทำขึ้นใหม่

สุตสุนันวันนทรงภูษาจีบ ฉลององค์สีดำปักทอง โปก
 เสียร มีเข็มกลัดเพชรติดข้างหน้าผ้าโปก ที่ฉลององค์ติดดาว
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง ๆ นับไม่ถ้วน ทรงเครื่องราชอิสริยา
 ภรณ์มงกุฎสยามอย่างมณฑนาภรณ์ประดับเพชร คล้องพระศอ
 สวมสายสะพายประดมาภรณ์ข้างเผือก ระตูทรงสายสะพายประดม
 จุลจอมเกล้าที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน
 พระราชทาน สุตสุนันให้ราชบุตรองค์หนึ่งซึ่งเป็นประแว้น (เหมือน
 อย่างต่างกรมของไทยเรา) ชื่อ บุรโพนโครเป็นล่าม ด้วยได้เคย
 ไปเรียนในยุโรป พูดภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสได้หลายภาษา
 เริ่มตรัสด้วยซ้ำให้ข้าพเจ้าดูเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามประ
 ดับเพชรที่คล้องพระศอ ตรัสว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้
 พระราชทานสายสะพายมงกุฎสยามไว้ก่อน แล้วพระเจ้าอยู่หัวใน
 รัชกาลปัจจุบันพระราชทานมหาประดมาภรณ์ข้างเผือกอันมีศักดิ์
 สูงขึ้น วันนั้นทรงสายสะพายข้างเผือก ถึงกระนั้นเพราะยัง
 รักและคิดถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไม่หาย ไม่อยากจะทิ้ง
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่พระราชทานไว้ จึงได้ให้ทำดวงมณฑนา
 ภรณ์ขึ้นสำหรับคล้องพระศอแทนสายสะพาย แล้วถามความ
 ข้อนั้นเนื่องด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงต่อไป เป็นต้นว่า
 เมื่อเสด็จสวรรคตนั้นพระชันษาได้เท่าใด ตลอดจนถึงพระราชวัง
 บางปิ่นที่เคยตรัสเล่าให้ฟังว่ายังดื้ออยู่หรือ สักเกตดยังรักใคร่
 นับถือจริง ๆ ถึงสั่งให้นางพนักงานไปเชิญพระบรมรูปฉายาลักษณ์

กับพระรูปสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ที่พระราชทาน
ไว้มาอวดพวกขุนนางฮอลันดา คำที่ตรัสได้ขึ้นแต่ว่า “ไบก์” ๗
แปลว่าดี แล้วถามถึงพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ต่อไป
ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นถามว่าเคยนอนอยู่ใต้เท้าใด และบอกว่าพระ
องค์เองชนมายุก็เข้า ๙๐ ปีแล้ว จำได้ว่าข้าพเจ้าเคยเป็นเสนาดำ
กระหวมมหาไทย์ ให้ไปเอารูปของข้าพเจ้ามาให้พวกฝรั่งดู
บอกว่าชอบกันมานานแล้ว แล้วถามต่อไปถึงเจ้านายไทยที่ได้
เคยเสด็จไปถึงเมืองโซโล ยังจำพระนามได้ทุกพระองค์

กระบวนเลียงแขกเมือง ยังเหมือนกับแต่ก่อนไม่เปลี่ยนแปลง
อย่างไร แรกแขกเข้าไปถึง แตรวงบรรเลงเพลงหนึ่ง
แล้วมโหรีเครื่องสายบรรเลงอีกเพลงหนึ่ง ขณะบรรเลงดนตรีนั้น
พวกมหาไทย์แต่งตัวอย่างฝรั่งเดินตามกันมาเป็นแถว เทียบแรก
เอาโต๊ะกลมขนาดย่อมมาตั้งตรงหน้าแขกเมืองคนละตัว เทียบ
ที่ ๒ เอาเครื่องสูบบหรี่มาวางบนโต๊ะ เทียบที่ ๓ เอาถ้วยแก้ว
มาตั้งแล้วเอาเครื่องดื่มมารินให้ เทียบที่ ๔ เอาไอศกรีมกับขนม
ตังๆ มาเลียง พอมโหรีเครื่องสายจบเพลง พิณพาทย์ก็เริ่ม
ทำประสานเสียงกับคนขับร้อง ไพเราะน่าฟัง ขณะนั้นนางระบำ
“บะตูโย” ๑๐ คนก็เดินตามกันเป็นแถวออกมาจากข้างใน เดิน
นำตรากายออกมาช้าๆ ตามจังหวะพิณพาทย์ มีนางพนักงานที่เป็น
ครูผู้กำกับ ๔ คนคลานนำและตามมาด้วย เมื่อมาถึงตรงหน้าหนึ่ง
นางระบำลงนั่งเรียงกันเป็น ๒ แถว ถวายบังคมแล้วลุกขึ้นรำ

ตามกระบวนต่อไป ระบุว่าชาวที่เคยเห็นมาแต่ก่อนมี ๒ อย่าง เรียกว่า “สะเรมป” ราว ๔ คนอย่างหนึ่ง “บะดูโย” ราว ๖ คนหรือ ๑๐ คนอย่างหนึ่ง เมื่อรับเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่เมือง ยกยามีระบำนอย่างสะเรมป ที่เมืองโสโลมีระบำนอย่างบะดูโยเช่นเดียวกับครน หลิงเหลือขอบคูป้อนรำมาแต่ไร ๆ เธอว่า ชะวร่าจ้งหะวักว่าและร่าหย่อนตัวกว่าไทย แต่ก้งามนำคูปอย่างหนึ่ง เห็นได้ชัดว่าตำราของชะวากับของไทยได้มาแต่ ครุเดิมอันเดียวกัน ถ้าว่าตามตาข้าพเจ้าสังเกตดู เห็นว่านาง ระบำนวันรำงามสู้เมื่อเห็นคราวก่อนไม่ได้ เห็นจะเป็นเพราะครุ ที่เป็นคนชนสมัยเก่าล้มตายหมดตัวไป พวกนางรำที่ได้เป็นครุ ชนแทนเป็นคนสมัยใหม่ ได้เห็นกระบวนพ้อนรำของต่างประเทศ ในหนังสือเป็นต้น ความนิยมก็มันแปรไป ไม่จะมีักเขม้น จะรักษาแบบโบราณเหมือนอย่างครุชั้นก่อน ถ้าว่าโดยย่อ มัน ก็เป็นทำนองเดียวกับในเมืองไทยนั่นเอง

ว่าถึงประเพณีที่นางรำบำเรอในเวลารับแขก ถ้าใครสังเกตในหนังสือรามเกียรติ์ จะเห็นได้ว่าเป็นประเพณีในอินเดีย มาแต่ดึกดำบรรพ์ เช่นเวลาทศกัณฐ์รับพญายักษ์ที่ไปจากต่าง เมือง เวลาเมื่อเสวยด้วยกันนั้นย่อมมีนางรำบำเรอด้วย ประเพณี นั้นยังมีสืบมาในอินเดีย จนข้าพเจ้าได้เคยเห็นเองครั้งกลับจาก ยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ผ่านมาในอินเดีย เมื่อถึงเมืองพาราณสี มหาราชาเจ้าเมืองรับอย่างเต็มยศที่วังรามนคร ตั้งเก้าอี้หนึ่งเรียง

เป็นแถวในท้องพระโรงเหมือนอย่างในเมืองโซโล (แต่การเลี้ยงอาหาร เขาหาส่งมาเลี้ยงที่เราอยู่ ไม่เลี้ยงที่ในวัง เพราะธรรมเนียมฮินดูห้ามมิให้กินร่วมกับคนอื่น) เมื่อสนทนาปราศรัยกันอยู่นั้น มีนาง “นัจจะ” ออกมาพ้อนรำเข้ากับเพลงพิณพาทย์ให้เราดูด้วย พวกชะวากได้ประเพณีนางรำมาจากอินเดียตั้งแต่ก่อนเข้ารับศาสนาอิสลาม แม้ตามคติอิสลามห้ามมิให้ผู้หญิงออกหน้า พวกชะวายังนิยมในการรับแขกตามแบบเดิม จึงยังรักษาประเพณีนางรำมาเรื่อยจนบัดนี้ เหมือนกับการอื่นยังมีอีกหลายอย่าง ซึ่งพวกชะวาไม่ทำตามคตินาอิสลาม

ที่จริง พวกเราอยากจะดูกระบวนรำของชะวาแต่ต้นจนจบ แต่สุสุหนันเกรงแขกจะเบื่อ เพราะเพลงรำของชะวาใช้เวลาถึงเกือบชั่วโมงจึงหมด พอเราได้สักครู่หนึ่งก็ตรัสชวนให้ไปเที่ยวดูราชมนเทียร ให้ราชธิดากับพวกน้อง ๆ นำแขกผู้หญิงให้พวกราชบุตรนำแขกผู้ชาย แต่ก็เดินคละกำกันไป เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ ก็ได้ทอดพระเนตรที่วราชมนเทียร แต่ในเวลานั้นยังเป็นของเก่าซึ่งสร้างมาช้านาน เดียวสุสุหนันให้ซ่อมแปลงที่วราชมนเทียร ดูเหมือนจะรื้อทำใหม่มาก แต่ทำตามแผนผังและเป็นเช่นเดิยอย่างเดิม ตกแต่งประดับประดาสะอาดสวยงามกว่าราชมนเทียรเก่ามาก ปลาตอยู่ที่ไม่ปกปิดนักสนมกรรมในที่พากันขึ้นไปดูแขกเมืองอยู่ในราชมนเทียรเป็นอันมาก นั่งกันอยู่เป็นหมู่ที่ต่าหนักหลังต่อท้อง

พระโรง ที่ตั้งวงเล่นไฟ (อย่างเดียวกับไฟที่ไทยเล่น) กันก็
 หลายวง เมื่อแขกเมืองเดินผ่านไปก็ไม่หลบเลียง มีขุนนาง
 ฝรั่งเศสบางคนรู้จักเข้าไปทักทายก็พูดด้วย เป็นอย่างนั้นมาแต่ครั้ง
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป แต่ครั้งนั้นเป็นแต่นั่งดูกัน
 อยู่เกลื่อนกลาด ฟังเห็นเล่นไฟกันในคราวนี้ เมื่อเทียบเดิน
 ชมตำหนักและสวนตลอดแล้ว ก็กลับมานั่งดูนางรำระคุโยต่อ
 ไปจนจบเพลง ลงนั่งเรียงแถวถวายบังคมเหมือนอย่างเมื่อก่อน
 จะรำ นางครุผู้นำประนมมือทูลลง (ว่ากระไรไม่เข้าใจ เห็น
 จะว่าได้รับถวายหมุดกระบวนระคุโย) แล้วพากันนำดกรายกลับ
 เข้าข้างใน เป็นกระบวนตามจังหวะพิณพาทย์เหมือนเมื่อออกมา
 ดุระคุโยแล้วสุสุหนันประธานพระรูปฉายาลักษณ์ถ่ายด้วยกันกับ
 ระตุและราชชิดารูปหนึ่ง ไล่กรอเงินจำหลักลายลงขาและมี
 ขาหย่งเงินสำหรับตั้ง แก้วข้าพเจ้าเป็นที่ระลึกแล้ว เป็นเสร็จการ
 รับรอง แต่เมื่อก่อนกลับยังมีพิธีเลิงานต่อไปอีกหน่อย คือพวก
 มหาเด็กเดินแถวเข้ามาเก็บถ้วยเครื่องดื่มไปเที่ยวหนึ่ง แล้วมา
 เก็บที่ใส่บุหรืกลับเที่ยวหนึ่ง และที่สุดกลับมากโต๊ะตัวเล็ก ๆ
 กลับไปอีกเที่ยวหนึ่ง ต้องนั่งรอกันอยู่จนพ้นทิวังอย่างเดิมแล้ว
 สุสุหนันจึงลุกขึ้นดำเนินไปคอยส่งอยู่ตรงที่เคยรับ พวกแขกก็ไป
 จับหัตถ์ทูลลาระตุและเจ้านายผู้หญิงจนตลอดแถว แล้วจึงไป
 ทูลลาสุสุหนัน เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปทูลลาทรงแสดงพระอัชฌาศัย
 ไมตรีเป็นอย่างสนิทผดกับผู้อื่น แต่ตรัสว่ากระไรไม่เข้าใจ แล้ว

ไปจับหัตถ์ลาเจ้านายองค์ชายที่มาตั้งแถวคอยรับลาอยู่ริมทางข้าง
บันไดไป ครั้นออกมาถึงศาลารับแขก ลาพวกฝรั่งอีกครั้งหนึ่ง
แล้วจึงกลับมาถึงโฮเต็ลเวลา ๒๓.๐๐ น.

วันพุธที่ ๒๗ มิถุนายน

วันนี้จะกลับไปเมืองบันดุง กำหนดรถไฟด่วนที่เดินใน
ระหว่างเมืองสุรไพบายกับเมืองบันดุง จะมาถึงเมืองโฮโลเวลาเช้า
๕.๔๐ น. เมื่อใกล้จะถึง ๕ น. ประเณร์นปุรโพนคโร ราชบุตรของ
สุสุหุณันท์ที่เคยเป็นล่ามฉัน แต่งตัวเป็นนายทหารม้าอย่างฝรั่ง
มาหาที่โฮเต็ล ว่าเชิญกระแสบั่งของสุสุหุณันท์ เขียนลงแผ่น
กระดาษมาขออนุญาตอ่านให้ฟังว่าสุสุหุณันท์ทรงรู้สึกขอบใจจริง ๆ
ที่ข้าพเจ้าอุตส่าห์มาเยี่ยม และทรงยินดีที่ได้พบกับข้าพเจ้าอีก
ครั้งหนึ่ง ด้วยสุสุหุณันท์มีความรักใคร่นับถือพระราชวงศ์สยาม
มาก ขออนุญาตถวายแด่พระเจ้าแผ่นดิน กับทั้งพระราชวงศ์
สยามรวมทั้งตัวข้าพเจ้ากับลูกทุกคน ให้มีความเจริญสุขเป็นนิตย์
เทอญ กับให้ประเณร์นนำเข็มกลัดกรอบทองจำหลัก กลางลงยา
เป็นรูปสุสุหุณันท์มาให้แก่ลูกหญิงทั้ง ๓ คน ขอให้รับไว้เป็นที่
ระลึกด้วย เมื่อเจ้าหญิงรับเข็มกลัดของประทานและสั่งให้ทูล
ขอบพระคุณสุสุหุณันท์แล้ว ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ประเณร์นนำความไปทูล
ว่าข้าพเจ้ามีความยินดีนักที่ได้มีโอกาสมาเฝ้าสุสุหุณันท์อีกครั้งหนึ่ง
และเห็นว่าทรงรับรองด้วยทรงพระเมตตาข้าพเจ้าเป็นอย่างพิเศษ

พอใจเป็นอย่างยิ่ง แต่ความยินดีของข้าพเจ้าในอย่างอื่น ไม่เท่ากับที่ได้เห็นสุสุหนันทรงเป็นสุขสบาย และมีเจ้านายรุ่นใหม่ซึ่งได้เล่าเรียนตามสมัยเป็นกำลังให้ทรงใช้สอยมากขึ้น ข้าพเจ้าขอถวายพรทั้งสุสุหนันและราชวงศ์กรุงสุเรตต์ ให้ทรงเจริญเป็นนิกาล เทอญ ประเณ็นบอกต่อไปว่าสุสุหนันตรัสสั่งให้ทหารแถววง ไปคอยบรรเลงส่งข้าพเจ้าที่สถานีรถไฟด้วย พอ ๕ น. ท่านยะโสที่ปุร อธิบดีกรมวังก็เฝ้ารถยนต์มารับ ยังมีเวลาสนทนากันได้อีกบ้าง แก่เอารูปของแกมาให้ข้าพเจ้ารูปหนึ่ง ฝากถวายทูตกระหม่อมชาขรูปหนึ่ง พอ ๕.๓๐ น. ก็ขึ้นรถไฟไปยังสถานี ประเณ็นก็ตามไปส่งต่างพระองค์ด้วย พอถึงแถววงก็ทำเพลงสรรเสริญบารมี และบรรเลงเพลงอื่นๆต่อไป จนรถไฟมาถึงอำลาแล้วขึ้นรถไฟออกจากเมืองโซโลโยย้อนกลับมาตามทางเดิม

เรื่องพงศาวดารของเมืองโซโลและ เมืองยกบาทั้ง ๒ นี้เกี่ยวข้องกับขอบกล เดิมพวกชาวอินเดียได้มีอำนาจปกครองเกาะชะวาหลายร้อยปี ในสมัยเมื่อสร้างพระเจดีย์บวรพุทโธและเทวสถานต่างๆ นั้น ตอนหลังตั้งราชธานีอยู่ข้างตะวันออกเรียกนามอาณาจักรว่า มัตชะปะหิต ราชวงศ์ที่ปกครองอาณาจักรดัตมะปะหิตถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ สืบกันมาจนราว พ.ศ. ๒๐๐๐ ถึงตอนนั้นพวกชะวาพากันไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามเสียโดยมาก ไม่ช้าพวกถือศาสนาอิสลามก็เนรเทศราชวงศ์เดิมแล้วมาตั้งราชธานีใหม่ที่ตอนกลางเกาะชะวา เรียกนามอาณาจักร

ว่า “มะตารัม” ถึงสมัยนี้ฝรั่งเศสอันดาเริ่มมาอำนาจในเกาะชวา ต่อมาถึงราว พ.ศ. ๒๒๘๐ ปี พวกราชวงศ์มะตารัมเกิดรบพุ่งกันเอง จนบ้านเมืองเป็นจลาจล ฮอลันดาจึงบังคับให้แบ่งอาณาเขตต์มะตารัมเสียเป็นสองภาค ภาคหนึ่งเรียกว่าเมืองยกยา เขตต์อีกภาคหนึ่งเรียกว่า สุรเขตต์ (คือเมืองโสโล) ให้เจ้าที่วิวาทกัน แยกกันครององค์ละอาณาเขตต์ ให้ผู้ครองอาณาเขตต์ยกยาเป็นสุดต่าน (แปลว่า ราชาธิราช ตามคติอิสลาม) ให้ผู้ครองอาณาเขตต์สุระเป็น สุตสุนัน (แปลว่า ราชาธิราช ตามคติชวา) แต่ก็ยังไม่เรียบร้อยกันได้ ด้วยมีเจ้าพวกข้างสุรเขตต์องค์หนึ่งอยากจะมีอาณาเขตต์บ้าง ตั้งเป็นอิสระ สุตสุนันปราบไม่ลง ฮอลันดาจึงแนะนำให้ตั้งเป็นอย่างเจ้าประเทศราช เรียกว่ามังกุณโคร ได้ส่วยในอาณาเขตต์ส่วนหนึ่ง และให้เชื่องส่วยได้เป็นตำแหน่งนั้นสืบกันไป แต่ให้ตัวอยู่ในเมืองโสโล (คล้ายกับกรมพระราชวังบวรของไทยเรา เป็นแต่ไม่มีสิทธิที่จะได้รับราชสมบัติ) ต่อมาเมื่อเมืองชวาทกอยู่ในอำนาจอังกฤษ คราวหนึ่งเกิดเหตุเจ้านายเป็นอริกันเช่นนั้นในอาณาเขตต์ยกยา อังกฤษก็เอาแบบเช่นที่เมืองโสโลไปจัดที่เมืองยกยา ตั้งเจ้าองค์หนึ่งเป็น บักกูอะลัม เหมือนกันกับมังกุณโครที่เมืองโสโล เมืองโสโลกับเมืองยกยาจึงเหมือนมีเจ้าปกครองเมืองละ ๒ องค์มาจนทุกวันนี้ เป็นประโยชน์แก่ฝรั่งจึงไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชะวา เจ้านายวงศ์เมืองยกยากับเมืองโสโลดุษฎีรังเกียจกัน

จะเป็นด้วยเหตุใดหาทราบไม่ แต่เดี๋ยว^๕เชออบพอกันสนิทสนม เพราะ^๕สุสุหนัน^๕ขอราทริดาของสุลด่านองค์ก่อนมาเป็นระตูอยู่เดี๋ยวนั้น^๕ แต่นาน^๕เจ้านายทั้ง ๒ เมือง^๕ก็ขอ^๕สู้แต่งงาน^๕เกี่ยว^๕ตอ^๕กัน^๕เรื่อยมา จึงกลายเป็นสนิทสนมกัน.

ขากลับจากเมืองโสโลมาเมืองบันดุง ซ้ำทางเดิมที่เล่าแล้ว มาถึงเมืองบันดุงเวลา ๑๘ น. ทูลกระหม่อมชายเสด็จไปรับถึงสถาน^๕ พวกกลับไปยังตำหนัก

วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ มิถุนายน

วันนี้เป็นวันจะพักให้หายเหนื่อย แต่มีกิจธุระต้องไปปรับรูปฉายาลักษณ์ที่ได้ถ่ายหน้าวังโบคมเมื่อวันที่ ๒๒ ต่อวันเกิดอายุครบ ๖ รอบ เพื่อจะถวายเป็นของสนองพระคุณเจ้านายที่บันดุง กับทั้งสหชาติ ตอนบ่ายนี้ก็อยากจะไปร้านขายขนม ด้วยเหลืออยู่วันนี้^๕จะ^๕ไป^๕ได้^๕ จึงไปชวนพระองค์หญิงเล็กๆ เธอกำลังนั่งอยู่ด้วยกัน พอออกปากเธอก็ทรวงพระสรวลกันเกรียว เพราะเธอปรารภกันอยู่แล้วว่า “วันนี้เสด็จ^๕บู่จะ^๕อยาก^๕เสวย^๕ขนม” ก็เต็มพระทัยพาไปอีกเป็นครั้งสุดท้าย.

ที่ตำหนักทูลกระหม่อมถึงอยู่นอกเมืองก็ไม่เงยเบงหงา ด้วยต่อบริเวณตำหนักไปข้างเหนือเป็น^๕ทิว^๕ง^๕ พวกชาวเมืองมาเล่นว่ากันทุกวัน ถึงเวลาบ่ายตั้งแต่ ๑๕ น. ไป มีทั้งเด็กผู้ใหญ่มาประชุมกันวันละมากๆ ดูชอบเล่นว่าเหมือนกับไทยเรา แต่ว่าที่

เล่นกันต่างกันตามถิ่น ในมณฑลเปรียงงาเช่นที่เมืองบันตุงขึ้น
เล่นว่าวอีลุ่มมีหางเป็นภูติค้อยู่ที่กลางหลัง ทางมณฑลเบนยมาศ
ตลอดไปจนเมืองยกยา รูปร่างที่เล่นคล้ายกับว่าวตุ้ยตุ้ย แต่กระ
บวนที่เล่นไม่เห็นคว้าวัวอะไรกันเหมือนอย่างว่าวไทย ดูเป็น
แต่ชักล่อยตัวอยู่พร้อมๆ กันหลายสาย ข้อแข่งขันบางที่จะ
อยู่ที่ว่าวของใคร ลอยอยู่ได้นานกว่าเพื่อน เป็นชนะ ดอกกระมัง
ลองเนะพวกมหาตเล็กทุลกระหม่อม ให้เขาหาว่าวกลากับบ่อเบา
ออกไปเล่นคว้าวัวกันให้พวกชะมาตุ แต่ก็เกรงจะไม่สำเร็จ ด้วย
มหาตเล็กมีย่อยน้อยตัวนัก อาศัยเหตุที่มึนคนไปเล่นว่าวดังกล่าวมา
พวกคนขายของก็เอาของไปขาย มีของกันตั้งแต่ไอสกรีมจนหาบ
ขนมต่างๆ ตั้งขายข้างหน้าบ้านทุกวัน พวกเราก็เที่ยวเดินดู
หรือซอกินได้ตามชอบใจ.

วันศุกร์ที่ ๒๙ มิถุนายน

วันนี้ตรงกับวันประสูติของทุลกระหม่อม พระชันษาได้
๕๓ ปี เวลาเช้าพระญาติวงศ์พร้อมกันไปแสดงความยินดี ถวาย
พรและถวายของต่างๆ เสด็จพระขัณฐ์ ส่วนพระองค์เองก็ประ
ทานฉลากแจกบรรดาผู้ที่อยู่ในพระสำนักทั่วหน้าทุกชั้น บันดาศักดิ์
ทั้งที่เป็นไทยและเป็นชาวชะวา ในใบฉลากที่ประทานนั้นเขียน
บอกแต่จำนวนเลขไว้ ส่วนสิ่งของเอาห่อเทียวซุกซ่อนไว้ตามพุ่ม
ไม้ในสวน ต้องไปเที่ยวค้นหาห่อของเอาเองให้ตรงกับใบฉลาก

ที่ได้ สนุกกันในเวลาที่เหมาะนั้น ถึงเวลาเย็นมีงานอีกตอนหนึ่ง
 ตรีศเชษฐพระญาติและฝรั่งที่ทรงชอบชดเป็นมิตรสหาย มาเลี้ยงน้า
 ชาและเครื่องว่างที่สนามข้างหลังตำหนัก และโปรดให้หาละคอน
 ชะวามาเล่นในเวลาที่มีการเลี้ยงนั้นด้วย เหตุที่จะมีละคอนชะว
 นั้น เป็นด้วยเมื่อก่อนข้าพเจ้าจะไปเมืองยกยาและโซโล ทรง
 ได้ยินเจ้าหญิงลูกข้าพเจ้าทั้ง ๓ คนบ่น ว่าเสียดายจะไม่มีโอกาส
 ได้ดูละคอนชะว เพราะข้าพเจ้าจะไปอยู่เมืองโซโลแต่วันเดียว
 จึงทรงดำริให้หาละคอนชะวามาเล่นในงานวันประสูติ เพื่อจะ
 ให้เจ้าหญิงได้เห็นสมประสงค์ ละคอนที่มาเล่นนั้นเป็นเช่น
 ละคอนนอกของเรามาตัวละคอนชาย ๔ หญิง ๒ รวม ๖ คน กับ
 พิณพาทย์วงหนึ่ง แต่เขาจัดกระบวรเล่นดี เห็นจะเคยเล่นให้ชาว
 ต่างประเทศที่ไม่รู้ภาษาชะวาคูเนื่องๆ เล่นเป็น ๓ ชุด ชุดที่หนึ่ง
 ผู้ชายแต่งเป็นกษัตริย์มนุษย์ ๒ คน ออกมารำประลองยุทธกัน
 ชุดที่สองผู้ชายแต่งเป็นหลุมานรบกับยักษ์ ชุดที่สามผู้หญิงแต่ง
 เป็นนางรำเรื่องชิงดวงแก้วกัน ในโปรแกรมว่าจะเล่น ๓ ชุดเท่านั้น
 แต่เมื่อเห็นพวกเราชอบดู เล่นแถมให้ดูอีกชุดหนึ่ง ตัวนายโรง
 เอกเล่นกับจำอวด เรื่องที่เล่นนั้นเป็นท้าวจำอวด อวดตัวว่าพื่อน
 รำเป็น แต่เมื่อเขารำประชันต้องยอมแพ้นายโรงๆ จึงรำให้ดู
 (ถ้าอย่างของเรา) ตั้งแต่ทำเพลงเข้าไปจนเพลงเร็ว ได้ดูกระ
 บวรรำของชะวาคืออยู่ เล่นเอาเจ้าหญิงหายบ่น แต่พิณพาทย์ชะว
 ฟังไม่ไพเราะเหมือนพิณพาทย์ไทย เพราะใช้เครื่องโลหะเป็นพื้น

เมื่อละคอนเลิกแล้วไม่มีอะไรต่อไป เพราะพวกเราจะต้องเดินทาง กลับจากบันดุง แต่พอรุ่งสว่างในวันพรุ่งนี้ พอกินอาหารค่ำแล้ว เจ้านายที่จะไม่เสด็จไปส่งถึงสนามบินก็เสด็จมาส่ง ได้ขอบพระคุณทูลอ้อลาและถวายพรทุกองค์.

ในวันนั้นพวกเราก็นอนอยู่ข้าง เพราะต้องจัดของลงหีบส่งไป บรรทุกรถไฟแต่เวลาเย็น ด้วยพวกเราตกลงกันจะขึ้นอากาศยาน บินจากบันดุงมาลงที่เมืองบะเตเวีย ด้วยमारรถไฟหรือรถยนต์จะกินเวลาถึง ๕ ชั่วโมง เพราะรถต้องวกเวียนได้ข้ามเทือกเขา อากาศ ยานบินข้ามภูเขาตรงไปเพียง ๔๕ นาทีก็ถึง จึงมีคนชอบไปมา ด้วยอากาศยาน จนถึงมีบริษัทจัดเครื่องบินรับจ้างส่งคนโดยสาร ไปมาในระหว่างเมือง บะเตเวียกับ เมืองบันดุง วันละ ๓ เที่ยวทุกวัน เขาว่าเวลาเข้าลมสงบเครื่องบินมิใคร่โคลงเหมือนไป เวลากลางวัน หรือเวลาเย็น ก็เหมาะดีแก่พวกเรา ด้วยยังอยากจะเที่ยวที่เมือง บะเตเวียอีกสักเวลาหนึ่ง แต่การที่จะมาด้วยอากาศยานอยู่ข้าง พิโยคพิเกินพอใช้ เริ่มต้นแต่ไปซื้อตั๋วก็ต้องบอกชื่อและรายการ อย่างอื่น ละเอียดลออราวกับบัญชีสำโนครว เห็นจะเป็นเพราะเขา จะทำไว้ให้เป็นหลักฐาน เพื่อเครื่องบินจะไปลัมถึงลัมตายหายสูญ จะได้บอกญาติพี่น้องได้ง่าย นอกจากนั้นของที่จะเอาติดตัวไป ด้วย ก็จำกัดน้ำหนักและขนาดหีบห่อ ทั้งห้ามขาดมิให้สูบบุหรี่ หรือมีเครื่องถ่ายรูปติดมือไป ข้อหลังเป็นของรัฐบาลบังคับ ด้วย เกรงพวกจารชนจะถ่ายรูปปลอมค่ายและเครื่องป้องกันบ้านเมืองเอา

ไปให้ศัตรู ใครจะโดยสารอากาศยานก็ต้องซื้อตั๋วล่วงหน้าเสีย
ก่อนวันหนึ่งหรือสองวัน สำหรับพวกเราทุลกระหม่อมท่านทรง
ช่วยจัดการประทานเสร็จ.

วันเสาร์ที่ ๓๐ มิถุนายน

ตั้งแต่ก่อนสว่างทั้ง พวกเราและพวกที่อยู่ใน บริเวณพระตำ
หนักตลอดมหาดเล็กข้าหลวงที่จะส่ง พวกเราเดินแล้วจะแต่งตัว
ไม่ยากอันใด ด้วยมีเหลืออยู่แต่เครื่องแต่งนอนกับที่แต่งเมื่อเย็น
วานนี้ นอกจากนั้นส่งไปขึ้นรถไฟเสียหมดแล้ว แต่งตัวและกิน
กาแฟแล้วออกเที่ยวเดินร่ำลาข้าหลวงและมหาดเล็ก ขอบใจเขา
ทั่วกันแล้ว พอ ๖ น. ก็ขึ้นรถกับทุลกระหม่อม และเจ้านายที่จะ
ไปส่งถึงสนามบินอีกหลายพระองค์ ตรงไปยังสถานีการบินฝ่าย
พลเรือน เขาตรวจตั๋วและขังหีบของที่ติดตัวมาแล้ว ก็ออกมา
คอยอยู่ที่สนามบินมีเครื่องบินเตรียมอยู่เครื่องหนึ่ง เป็นเครื่องบิน
ฮอลันดาอย่าง “ฟกเกอ” ปีกชั้นเดียว มีใบพัดกับมอเตอร์
หมุน ๓ ใบ พอเวลา ๖.๓๐ น. นักบินที่เป็นสารี ๒ คนมาขึ้น
แล้วเขาบอกให้พวกคนโดยสารขึ้น จึงขอบพระคุณทูลาทุลกระ
หม่อมกับเจ้านายและผู้คนที่อดล้าห่มาส่ง มาขึ้นอากาศยานบิน
ขึ้นจากสนามเมืองบันดุงตรงมาเมืองปะเตเวีย พวกเรานอกจาก
นายจิตคนรับใช้ เคยขึ้นเครื่องบินแต่ก่อนแล้วทุกคน ขึ้นขึ้น
จึงไม่รู้สึกลัวหวาดหวั่นครั่นคร้ามอย่างไร เครื่องบินในสมัยนั้นก็ทำ

ดีกว่าแต่ก่อนมาก ตอนต่อเครื่องจักรข้างหนากันเป็นห้องหนึ่ง
 ต่างหาก สำหรับสารถึงเคียงกัน ๒ คน ต่อห้องนั้นมาถึงห้องคน
 โดยสารตั้งเก้าอี้ ๒ ข้างเรียงกันข้างละ ๕ ตัว ต่อไปข้างท้ายมีห้อง
 ถัดสำหรับคนโดยสาร แล้วถึงห้องไว้ของเป็นที่สุด ทำฝากระจก
 ปิดรอบ มีประตูและบันไดพับสำหรับขึ้นลง นั่งอยู่ในนั้นอุ่น
 เหมือนอยู่ในเรือน แม้จนสารถึงและคนโดยสารไม่ต้องแต่งตัว
 ใส่เสื้อหมวกและแว่นตาสำหรับกันลม เหมือนเครื่องเปิดซึ่งเคย
 ขึ้นมาแต่ก่อน คนมาในเครื่องบินด้วยกันวันนั้นรวม ๘ คนทั้งสารถึง
 เจ้าหญิงเคยแพ็คดินทะเล่ายทั้ง ๓ คน แต่เมื่อขึ้นเครื่องบินกัน
 ครั้งแรกที่ตอนเมืองเห็นแนวแน่ชัด ก็เชื่อว่าจะไม่เมาคลื่นอากาศ
 ครั้นเมื่อวันไปกินเลี้ยงที่เคาเวนอเบเนอรอล ไปได้ยินนางพระกำนัล
 ของสมเด็จพระราชินีพันปีหลวงกรุงนิวยอร์ก ซึ่งเคยรู้จักกัน
 มาแต่เมื่อไปยุโรปเขาเล่าให้ฟัง ว่าน้องสาวของเขาคคนหนึ่ง มาเรือ
 จากยุโรป อยากจะถึงชะวาให้เร็ว พอถึงเกาะสุมาตราก็ขึ้นอากาศ
 ยานบินไปแต่เมืองเมดาน พอบินไปได้หน่อยหนึ่งก็เกิดเมาคลื่น
 อากาศถึงนั่งไม่อยู่ ต้องลงนอนแช่อยู่ที่พื้นจนถึงเมืองปะเลม
 บัง พอเครื่องบินลงรับน้ำมันก็เลยหันเครื่องบินไปโดยสารเรือ
 เลยถึงชะวาช้าไป ตั้งแต่เจ้าหญิงได้ฟังเล่าก็เริ่มครุ่นคร้าม แต่
 ขำพเจ้าบอกว่าบินเพียง ๔๕ นาทีจะมาได้ถึงไหน ก็ไม่ได้
 แข่งต่อมา เมื่อบินมานานนั้นๆ เครื่องบินโคลงบ๊องอย่างช้าๆ
 ก็จับไม่สบาย แต่ยังเฉยอยู่ จนไปแลเห็นกะทงกระดาศ เขา

ทำพื้หนึบฝ่าไวัข้างที่นั้คนโดยสาร์สำหรับพวกเมากลิ้น ก็ใจ
 เสีย แต่กัพอถึงสถานี่ไม่เมารุนแรงเท่าไฉนั้ก ทางที่บินมาในวัน
 นั้ภูมิแพ้น้ำาญยังนั้ก เมื่อขาไปๆ รถแลเห็นเทือกภูเขาสูงขวาง
 หน้า รถต้องลดเลี้ยวไต่ตามไหล่เขาวกวนขนไป เมื่อบินมาขา
 กลับ เห็นยอดเทือกเขาเหล่านั้อยู่ตรงไต้ที่นั้ก พนที่ด้าหมอก
 ลงเวลาเข้าดูเหมือนกัเป็นทะเลสาป กรันพื้หมอกแลเห็นทาง
 รถไฟและถนน กัทั้งบ้านเรือนเรือกสวนตลอดทาง แต่เห็นคน
 ไม่ได้ถนัดเพราะบินสูง สาร์ก็จับดั้ด้วยข่านข่านญ เรานั้
 อยู่ห้องข้างหลัง แลดูทางฝากระจกเห็นเขายั้หมักกัน ๒ คนก็อู้
 ใจดั้ยรู้ว้าปลอดกัย แรกออกจากบินดูเขาจับเร็ว แต่พอขั้
 เทือกเขาแล้วแลเห็นเมืองบะเตเวียกัรอซาลง ให้งถึงสถานี่พอตรง
 เวลาที่ที่กัหนด เสียแต่สถานี่การบินอยู่ห่างเมืองนั้ก ต้องมา
 รยยนดั้กสัก ๓๐ นาทีจึงถึงเมืองบะเตเวีย เมื่อพวกเรามาถึง
 ผู้จั้การห้างอิสต์เอเซียดั้คพายรยยนต์ไปคอยอยู่ทีสถานี่รับไปพั้กที่
 โยเต้ลเดสอันดั้สที่เคยอยู่ พอรถไฟถึงก็ดั้ของมาพรั้กพร้อม
 ในตอนเช้าให้ลูกหญ้งไปเที่ยวตามชอบใจ ส่วนตัวข้าพเจ้าไปดู
 พื้พริกัณทสถานี่อื่กร้งหนึ่ แล้วไปร้านขายหนังสืออื่กแห่งหนึ่
 กลับไปกินกลางวันทีโยเต้ล พอบ่าย ๑๕ น. ก็ขึ้นรถออกจาก
 เมืองบะเตเวียมาลงเรือแป้ลนเซียสนทำ ดันหยองเปรี๊ยทที่เคยขน
 กัปตันเขาจั้ดัให้พวกเรายั้ห้องเดิมเพราะสะดวกว้าที่อื่เน เทียว
 นั้คนโดยสาร์มากกว่าเมื่อกาไป และประจวบกงสุลเยเนอราล

อเมริกันซึ่งจะย้ายจากเมืองบะเตเวีย ไปอยู่เมืองอัมสเตอร์ดัมใน
ประเทศฮอลแลนด์ โดยสารไปในเรือยนต์ มีคนมาส่งมาก
ส่วนพวกเราผู้รู้จักก็พากันมาส่ง กงสุลเยเนอราลอเมริกันให้ผู้ช่วย
คนหนึ่ง ซึ่งเคยอยู่ที่สถานทูตในกรุงเทพฯ มาบอกว่าแกก็อยากพบ
ข้าพเจ้า แต่กำลังคนส่งมากนัก ขอรอต่อเรือออกแล้วจึงจะมาเฝ้า
พอเวลาบ่าย ๑๑ น. เรือแปเลนเซียสก็ออกจากท่า เวลานั้นเรือ
รบอย่างครุเซอร์ของญี่ปุ่นที่ฝึกหัดนักเรียนนายเรือ ๒ ลำ กับเรือ
แม่เมืองฮอลแลนด์ลำหนึ่ง ทอดสมออยู่ในอ่าวตันหยกของเปรี๊ยก
เมื่อออกทะเลก็เรียบราบดัดตลอดคน.

วันอาทิตย์ที่ ๑ กรกฎาคม

เรือแล่นพ้นทะเลชะวามาเข้าช่องเกาะบังกา กงสุลเยเนอ
ราลอเมริกันชื่อ แปดตอน มาหา ได้สนทนากันสักชั่วโมงหนึ่ง
ตอนบ่ายเรือหยุดรับส่งคนโดยสารที่เมืองมุนต็อกตามเคย เวลา
ค่ำเข้าช่องเกาะเรียว ต้องแล่นรอมาทลอดคืน เพราะจะให้ถึง
เมืองสิงคโปร์ต่อเวลาเช้า.

วันจันทร์ที่ ๒ กรกฎาคม

พอรุ่งสว่างเรือแปเลนเซียสถึงเมืองสิงคโปร์ เข้าจอดเทียบ
ท่าที่ต้นหยองปากา ใกล้กับเรือกำปั่นยนต์ "บอริงเคีย" ของ
ห้างอีสต์เอเซียติก ที่พวกเราจะโดยสารไปเมืองปันัง ผู้จัดการ

ของห้างลงมารับ บอกว่าเรือบอริงเคียจะออกต่อเวลารุ่งสว่างพรุ่งนี้ พวกเราเฝ้าเวลาที่เมืองสิงคโปร์ตลอดวัน จึงสั่งให้ขันของถ้ายล้าไปไว้เรือบอริงเคีย แล้วพากันมาอาศัยพักที่โฮเต็ลแรฟเฟิล เวลาค่ำจึงจะไปนอนในเรือบอริงเคีย กินอาหารเช้าที่โฮเต็ลแล้วขึ้นรถไปยังตำหนักกรมพระกำแพงเพชร ฯ ที่ถนนกลิสเตด หมายถึงไปเฝ้าเยี่ยม แต่กรมพระกำแพงเพชร ฯ เสด็จเข้าไปกรุงเทพ ฯ เมื่อสัปดาห์สามวันมาแล้ว ได้พบแต่พระองค์หญิงประภาวศิตกัณณมัยด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะไม่ได้เห็นมากกว่าปีแล้ว เมื่อกลับมาโฮเต็ลถึงเวลาใกล้กลางวัน พระองค์หญิงเธอทำงานเงินนำพรึกมาเลี้ยงกันอร่อยพิลึก ตอนบ่ายว่างอยู่ เจ้าหญิง ๓ คนอยากเห็นเมืองมะโฮร์ด้วยยังไม่เคยเห็น จึงขึ้นรถออกจากโฮเต็ล เมื่อเวลา ๑๖ น. ไปเที่ยวดูเมืองมะโฮร์ แล้วกลับมาก็ตรงไปลงเรือบอริงเคีย ตอนค่ำพระองค์หญิงประภาวศิตกับพระธิดากรมพระกำแพงเพชร ๓ องค์ ซึ่งคลาตกันเมื่อตอนเช้าเพราะเธอไปโรงเรียนตามมาส่ง พุดจาเล่นหัวกันอยู่จนถึงเวลาเข้านอนเรียกกินอาหารเย็น เธอจึงลากลับไป.

วันอังคารที่ ๓ กรกฎาคม

เวลาเช้า ๖ น. เรือบอริงเคียออกจากท่าเมืองสิงคโปร์ เมื่อข้าพเจ้าไปยุโรปใน พ. ศ. ๒๔๓๓ ขากลับมาเรือลำนี้นั้นกับห้องที่อยู่ ที่คนที่เคยใช้ครั้งนั้นก็ยังอยู่หลายคน เทียบนมคน

โดยสารถึง ๔๓ คนครบห้วงที่อยู่ แต่ส่วนพวกเราเจ้าของเรือเขามี
 แก่ใจสงวนห้วงชั้นบนไว้ให้วัยเหมือนเมื่อครั้งก่อน สบายดี เรือ
 บอริงเคย์แล่นเร็ววันยี่ว่าครึ่งหนึ่งเคยแข่งชนะเรือเมล์บีแอนต์โอ
 ของบริษัทอังกฤษจนเลื่องลือ เมื่อเที่ยวข้าพเจ้ากลับจากยุโรปมา
 ประสพกับเรือเมล์บีใหญ่ของบริษัทบีแอนต์โอ ชื่อว่า “ไวสรอย
 ออฟ อินเดีย” ที่เมืองปอตเซตปากคลองสุเอซ เรือบอริงเคย์
 ผ่านคลองมาก่อน พอออกจากปากคลองก็พยายามจะเล่นหน้า
 มิให้เรือบีแอนต์โอตามทัน ฝ่ายเรือบีแอนต์โอก็เห็นจะกลัว
 เลี้ยวซ้าย พยายามเล่นไล่ เมื่อมาเห็นลำกันในทะเลแดงเล่น
 แข่งกันอยู่คนหนึ่ง เรือบีแอนต์โอจึงเอาชนะชนะได้ มาเที่ยววัน
 พอเวลาบ่ายถึงเมืองมะละกา หยุดรับสินค้าอยู่จน ๑๘ น. จึงได้
 เล่นต่อมา แต่พวกเราไม่ได้ขึ้นบกเพราะเรือทอดสมออยู่ท่า
 ฝั่งมาก อีกประการหนึ่งเมืองมะละกานี้ ข้าพเจ้าได้เคยไปแล้ว
 ถึง ๒ ครั้ง แม้เป็นเวลาช้านานมาแล้ว ส่องกล้องดูคราว
 ก็ไม่เห็นเปลี่ยนแปลงอย่างไร จึงไม่อยากขึ้นดูอีก เรือแล่นมา
 ถึงปากน้ำกลังเมืองสลังงอแต่เด็ก ต้องทอดสมออยู่ที่ปากอ่าว.

วันพุธที่ ๔ กรกฎาคม

พอรุ่งสว่างเรือบอริงเคย์แล่นเข้าปากน้ำกลัง น้ำลึกเรือ
 กำปั่นขนาดใหญ่ขึ้นไปได้หลายสิบวจนถึงตำบล “ปอตสเวตเตน
 แฮม” อันเป็นท่าของกรมรถไฟสหรัฐมลายู ตั้งขึ้นสำหรับรับส่ง

สินค้ากับสหรัฐ เขาว่าท่าปอดสเวตเดนแฮมเจริญเร็วมาก และ
 นานไปอาจจะถึงเป็นท่าประชันกับเกาะปีนัง เพราะไม่ต้องลำเลียง
 สินค้าข้ามไปที่เกาะก่อน ทางฝ่ายปีนังก็ได้ยินว่ากำลังคิดจะทำ
 ท่าเทียบเรือกำปั่นทางข้างฝั่งแหลมมลายู ให้รับส่งสินค้าได้ง่าย
 ขึ้นเหมือนกัน เวลาเมื่อเราไปถึงท่าปอดสเวตเดนแฮม เห็นเรือ
 กำปั่นใหญ่ไปทอดออยู่ ๓ ลำ และมีเรือกำปั่นขนาดย่อมลงมามาก
 หลายลำ ได้ทราบว่ามีถนนรถยนต์แต่ปอดสเวตเดนแฮม ไป
 ถึงเมืองกวาลาลุมปูร์ เมืองหลวงของรัฐ ระยะทางรถแล่นเพียง
 สักชั่วโมงหนึ่ง และเรือบอริงเค็ยก็จะออกต่อบ่าย ๑๔ น. มี
 เวลาเพียงพอ จึงขอให้เอเยนต์ของบริษัทช่วยว่าเช่ารถยนต์พา
 กันไปดูเมืองกวาลาลุมปูร์ ทางที่ไปนั้นเป็นสวนยางแทบตลอด
 ทาง ออกจากท่าไปหน่อยหนึ่งผ่านเมืองกลันอันเป็นเมืองหลวง
 ของอาณาเขตต์สลังอ พื้นนั้นไปทางข้ามเทือกเขาเตี้ย ๆ ไป
 หลายเทือกถึงเวงทตมเมืองกวาลาลุมปูร์เป็นทิวไร่ต้นบุกมาก ทำ
 เหมือนกันมาช้านาน เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาส
 แหลมมลายู พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็ได้เสด็จมาที่เมืองกลัน แล้วทรง
 รถไฟไปถึงเมืองกวาลาลุมปูร์ แต่ในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งเป็น
 เมืองใหญ่โตเหมือนเดี๋ยวนี้ เหตุที่จะสร้างเมืองกวาลาลุมปูร์
 เป็นเพราะอัครกษัตริย์รวมเมืองประเทศราชมลายู ๔ เมือง คือเมือง
 เปะระ เมืองสลังอ เมืองเนครีเสมบิลัน และเมืองปะหัง
 เข้าเป็นสหรัฐ เพื่อให้เฉลี่ยทุนช่วยทำนุบำรุงกันและกัน คือ

เหลือทุนจากเมืองที่มีมากไปช่วยเมืองที่ขัดสน หรือถ้าว่าอีกอย่าง
 หนึ่ง ประสงค์จะรวมแผ่นดินมลายู เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ
 อีกต่างหาก จึงสร้างเมืองกualaลุมปูร์ขึ้นเป็นเมืองหลวงของ
 สหรัฐนั้น ด้วยอยู่กลางและเป็นที่มผลประโยชน์มาก เมื่อเวลา
 สร้าง รัฐบาลกำลังรวบด้วยรายได้จากรถไฟ ทำสถานต่าง ๆ ของ
 กรมรถไฟใหญ่โต หรือหยิ่งกว่าสถานการอื่น ๆ รวกับว่าเป็น
 เมืองของกรมรถไฟ แต่เวลานี้กำลังร่วโรย ด้วยระเบียบการที่
 จะจัดสหรัฐนั้น นานมาพวกเมืองมลายูไม่พอใจ ร้องว่ารัฐบาล
 สหรัฐ (หมายความว่าอังกฤษ) เอาอำนาจการภายในเมืองไปไว้ใน
 ในมือเสียมากนัก รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนกำลังพิจารณาอยู่
 ยี่จะต้องแก้ไขต่อไป ส่วนความเสื่อมทรมของกรมรถไฟนั้น
 เป็นเหตุชอบกล ทางรถไฟของสหรัฐที่ทำตั้งแต่เมืองสิงคโปร์
 ขึ้นไปจนต่อแดนสยาม ทำแข่งไปกับถนนเดิมซึ่งมีอยู่ก่อนแล้ว
 ตลอดทาง เซอร์แฟรงก์สเวตเตนฮัม เจ้าเมืองสิงคโปร์ ซึ่ง
 เป็นผู้คิดตั้งสหรัฐและสร้างเมืองกualaลุมปูร์ เคยบอกอธิบาย
 แก่ข้าพเจ้า เมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกลับ
 จากชะวากราว พ.ศ. ๒๔๔๔ ว่ารถไฟกับถนนไม่เป็นของที่แข่ง
 ประโยชน์กัน เพราะความมุ่งหมายของการสร้างทางรถไฟ
 ประสงค์จะพาผู้คนหรือสิ่งของไปทางไกลให้ถึงได้รวดเร็ว ย่อม
 ทำไปตามทางที่ตรงเป็นประมาณ ส่วนถนนนั้นประโยชน์อยู่ใน
 การบำรุงพื้นที่เป็นสำคัญ ข้อนพึงเห็นได้ที่ทำรถไฟไปทางใด

มิได้ทำที่ดินให้ราคาสูงขึ้น เว้นแต่ใกล้ที่ตึกร้าน ส่วนถนนนั้น
 ทำไปถึงไหนที่ดินก็ขึ้นราคา เพราะฉะนั้นถ้าจะทำถนนนอกเมือง
 ควรตรวจพื้นที่ทำผ่านไปแต่ในที่แผ่นดินดีสำหรับเกิดสินค้า ไม่
 ควรจะหมายให้ตรงหรือใกล้เป็นประมาณ ถ้าใกล้กับทางรถไฟก็
 เป็นแต่ตัดถนนให้วกเข้าไปตรงสถานี สำหรับรับส่งสินค้า แล้ว
 จะออกห่างทางรถไฟอีกเท่าใดก็ได้ ตามที่เซอร์แฟรงก์สเวต
 เตนฮัมว่าถูกต้อง แต่ในเวลาที่ผ่านมาไม่มีรถยนต์ ครั้นมี
 รถยนต์เกิดขึ้น รถยนต์เข้าประชันได้เปรียบรถไฟหลายสถาน
 เป็นต้นแต่เที่ยวรับส่งคนและสินค้าถึงบ้านเรือน ไม่ให้ต้องไป
 สถานี และจะออกจะหยุดเมื่อใดก็ได้ไม่ต้องคอย แล้วเรียก
 ค่าบรรทุกต่ำกว่ารถไฟด้วย คนก็หันไปใช้รถยนต์เสียมาก ทั้งมา
 ประจบเวลาเศรษฐกิจฝืดเคือง รายได้ของกรมรถไฟสหรัฐตกต่ำ
 ขาดทุนตั้งล้านเหรียญมาหลายปี จำต้องตัดรายจ่ายลดลง จน
 ต้องให้เจ้าผูกขาดไฮเติ้ลที่ก่อสร้างอย่างหรูหรา ดูน่าทุเรศ ขับ
 รถเที่ยวดูเมืองกวาลาลุมปูร์แล้วก็กลับมา จากลับคนขับรถพา
 แยกทางไปผ่านข้างวังสุดด้านเมืองสลาโอ ซึ่งสร้างใหม่บนเนิน
 เขา วังทำตามแบบอินเดียสมัยมะห่อ้น เช่นเดียวกับสถานี
 และที่ทำการกรมรถไฟที่เมืองกวาลาลุมปูร์ ดูแล้วรีบกลับมา
 ลงเรือบอริงเคียพอเที่ยววันทันเวลาकिनกลางวัน พอบ่าย ๑๔ น.
 เรือออกจากปอตสเวตเตนแฮมมาออกทะเล เล่นรอมาทลอดคืน.

วันพฤหัสบดีที่ ๕ กรกฎาคม

เวลาเช้า พอ๑น. ถึงเมืองป๋นั้ง รวมเวลาตั้งแต่ไปจน
กลับ ๔ สัปดาห์พอดี สันรายการไปเที่ยวชะวากครั้งที่ ๓ เพียง
เท่านั้น แต่ยังมีเรื่องเมืองชะวาที่ได้ยินเมื่อภายหลัง เห็นว่า
ควรจะเล่าด้วย จึงแต่งเรื่องแถมท้ายต่อไป

เล่าพงศาวดารเมืองชะวาแถมท้าย

หลายปีมาแล้ว เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในตำแหน่งนายกราชบัล
ลหิตยสภา ศาสตราจารย์กลัดเลนเฟล นักปราชญ์ฮอลันดาผู้ชำนาญ
โบราณคดีและเรื่องก่อนประวัติศาสตร์ อันมีตำแหน่งเป็นผู้ตรวจ
รักษาโบราณวัตถุสถานในเมืองชะวา เข้าไปกรุงเทพฯ ได้วิสาสะกับ
ข้าพเจ้าและสัญญาไว้ ว่าถ้าข้าพเจ้าไปชะวาเมื่อใดจะรับพาเที่ยว
ดูของโบราณ แต่เมื่อข้าพเจ้าไปคราวนี้ เพื่อยุติรัฐบาลอังกฤษเชิญ
ให้ศาสตราจารย์กลัดเลนเฟล มาอำนวยการขุดขุมทรัพย์สมัยก่อน
ประวัติศาสตร์ ณ ตำบลควัมบักกาที่แหลมมลายูในแขวงเมืองป๋นั้ง
แกไม่รู้ว่าจะข้าพเจ้าจะไปชะวา จึงออกมาเสียก่อน ก็เป็นอันคลาด
กันไป ต่อเมื่อข้าพเจ้ากลับมาจึงได้มาพบศาสตราจารย์กลัดเลนเฟล
ที่เมืองป๋นั้ง แกเล่าว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
เสด็จประพาสเกาะชะวา รัฐบาลเขาให้แกเป็นผู้นำเสด็จทอดพระ
เนตรของโบราณที่ต่างๆ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองดาหา (ซึ่งเดี๋ยวนี้
เรียกว่า เมืองกะดรี) โปรดทรงชักใช้ถึงเรื่องอิเหนา แกได้นำเสด็จ

ไปทอดพระเนตรจนถึงถ้ำที่อโศกพาหนางบยาไปซ่อนไว้ ข้า-
 พเจ้าอยากฟังตามเสด็จบ้าง จึงซักถามเรื่องอโศก แยกบอกว่า
 เรื่องอโศกนั้นเป็น ๒ ประเภท เป็นนิทานที่ชาวเมืองเล่าประเภท
 หนึ่ง เป็นพงศาวดารที่ค้นพบหลักฐานประเภทหนึ่ง นิทานเรื่อง
 อโศกของชาวเมืองนั้นเล่ากันเป็นหลายอย่าง จะเล่าให้ฟังพอเป็น
 อุทาหรณ์ อย่างหนึ่ง (ข้าพเจ้าจดตามที่จำได้) ว่าเจ้าแผ่นดินชะวา
 องค์หนึ่ง มีแต่ราชธิดาองค์เดียวด้วยนางประไหมสุหรีหรือรรมเหษี
 แต่มีราชบุตรด้วยนางมเหษีชนรลงมา ๔ องค์ ราชธิดาอยู่ในที่จะ
 เป็นรัชทายาทตามประเพณีชะวาในสมัยนั้น แต่นางมีอุปนิสัย
 มั่นน้อยไม่ปรารถนาจะครอบบ้านครองเมือง ทูลขออนุญาตบวช
 เป็นเณร (รูปช) ไปอยู่เสวยยังที่สงัด เจ้าแผ่นดินปรารถน
 การปกครองบ้านเมืองในภายหน้า เห็นว่าถ้ามอบเวนราชสมบัติ
 แก่ราชบุตรองค์หนึ่งองค์ใด อีก ๓ องค์ก็คงเป็นสัตรูกัน จึงตรัส
 สั่งไว้ให้แบ่งราชอาณาจักรออกเป็น ๔ เมือง คือเมืองกูเร็น
 เมืองดาหา เมืองสิงห์สำหรับ และเมืองกาหลัง (แต่เมืองกาหลัง
 นี้เรียกชื่อเป็นอย่างอื่น) ให้ราชบุตรครองเป็นอิสระแก่กัน
 องค์ละเมือง เมื่อเจ้าแผ่นดินราชบิดาล่วงไปแล้ว ท้าวกูเร็น
 มีราชบุตรด้วยนางประไหมสุหรีองค์หนึ่ง ชื่อว่า “บันหยี่ อโศก
 กระตปัด” พวกชาวขอบเรียกกันแต่ว่า “บันหยี่” อธิบาย
 ศัพท์ อโศก ว่าเป็นชื่อเมืองในอาณาจักรกูเร็นเมืองหนึ่ง ซึ่ง
 เป็นเมืองส่วยของรัชทายาท เพราะฉะนั้นจึงเรียกรัชทายาทว่า

อิเหนา (เจ้าเมือง) เช่นเดียวกับอังกฤษเรียกเจ้ารัชทายาทว่า
 ปรีนซ์ ออฟ เวลส์ คำว่า บันหยี่ นั้น ตามศัพท์แปลว่า ชง ความ
 หมายถึงมียศเป็นนายพลชั้นสูง ซึ่งคุมกองทัพใหญ่อันมีธงนำทัพ
 คำว่า กระตปาดิ เป็นชื่อตัว ฝ่ายท้าวดาหามีราชธิดาเกิดด้วยนาง
 ประไหมสุหรีองค์หนึ่ง ชื่อว่า “สกาดชี วัชชัย” เป็นชื่อดอกไม้
 ชนิดหนึ่ง ไทยเรียกตามภาษาสันสกฤตว่า บุษบา ก็ตรงกัน
 อิเหนากับนางบุษบามีได้ตุนาหงันกันมาแต่ก่อน เมื่ออิเหนาเป็น
 หม่อมขึ้นไปผูกสมักรักใคร่กับลูกสาวของอรรคมหาเสนาบดี ผู้
 ใหญ่ทั้ง ๒ ฝ่ายจึงขอมให้อยู่กันด้วยกัน ครั้นต่อมาในกาลครั้งหนึ่ง
 มีการประชุมราชวงศ์ นางแอมหนึ่งก็มาประชุมด้วย นางแอมหนึ่ง
 ประารถถึงการที่พระราชบิดาแบ่งราชอาณาจักร ออกไปเป็นประเทศ
 น้อยๆ หลายบ้านหลายเมือง เป็นเหตุให้หย่อนกำลังลง เห็นว่า
 ท้าวกูรบันมีราชบุตรเป็นรัชทายาท ท้าวดาหามีราชธิดาเป็น
 รัชทายาท ควรจะให้อภิเสกเป็นคู่ครองกัน บ้านเมืองจะได้กลับ
 รวมเป็นอาณาจักรใหญ่โตตามเดิม พวกราชวงศ์ก็เห็นชอบด้วย
 แต่อิเหนากำลังหลงรักเมียเดิม (ซึ่งไทยเราเรียกตามเรื่องอิเหนา
 ใหญ่ว่า นางบุษบาชาวไร่) ไม่ยอมอภิเสกกับนางบุษบาเมืองดาหา
 พวกราชวงศ์ ในเมืองกูรบันจึงคบคิดกันสังเวยคนหนึ่ง ให้
 ลอบไปฆ่านางบุษบาชาวไร่เสียให้สิ้นเหตุที่อิเหนาขัดขืน วันหนึ่ง
 อิเหนาไม่อยู่ ระเด่นคนนั้นจะไปฆ่านาง แต่เมื่อไปถึงเกิดสงสาร
 จึงเล่าความตามเรื่องให้นางฟัง นางบอกว่ารักอิเหนายิ่งกว่าชีวิต

ถ้าตัวเป็นคนก็คขวางบารมีของอิเหนาแล้วตายเสียดีกว่า แล้วขอ
 เอาศพไปแทงตัวตายเสียเอง อิเหนากลับมาได้ทราบเหตุที่เมีย
 ตายก็กลัว หนีออกจากเมืองกูเรบนปลอมตัวเที่ยว (มะงุมมะงา
 หรา) ไปตามประเทศต่างๆ ออกอุทานวาทาว่าต่อหาสตรีได้ดีถึง
 เมียที่ตายเมื่อใดจึงจะเลี้ยงดูเป็นคู่ครองกับนางนั้น ครั้นไปถึง
 เกาะบาห์ลัประจวบเวลากำลังมีการสุมพร เลือกกลัวของราชธิดาเจ้า
 เมืองบาห์ลั พญาร้อยเอ็ดเจ็ดนครไปพร้อมกันอยู่แล้ว ยังแต่จะ
 ประลองฤทธิ์แข่งกันกัน อิเหนาได้เห็นนางราชธิดานี้รูปโฉมน่า
 รัก จึงเข้าแข่งขันในการสุมพริกชนะพญาร้อยเอ็ดทั้งหมด ได้
 อภิเสกกับราชธิดาเจ้าเมืองบาห์ลั แต่เมื่ออยู่ด้วยกันไป อิเหนา
 รู้สึกว่าไม่ดีเหมือนเมียเดิมก็หาเหตุลาไปจากเมืองบาห์ลั เพื่อจะ
 เที่ยวเสาะหาสตรีให้ดีขึ้นใจ ก็ในสมัยนั้นผู้หญิงมักชอบดูหนัง
 อิเหนาจึงแปลงตัวเป็นดาหลัว (คนพากย์หนัง) เที่ยวเล่นหนัง
 ให้คนดูตามเมืองที่ผ่านไป หวังจะดูตัวนางงามให้สะดวก.

ตรงนั้นข้าพเจ้า จะแทรกอธิบายกระบวนเล่นหนังชะวา ลงสัก
 หน่อย หนังชะวานั้นจอเล็ก (เชื่องกว่าจอหนังตลุงไม่มากนัก)
 และตัวขอบจอจดกับพื้น ดาหลัวคนพากย์ก็นั่งกับพื้นอยู่ข้างจอ
 จัดตัวหนังตามเรื่องที่จะเล่นปักเตรียมไว้ทั้ง ๒ ข้าง และมีพิณ
 พาทยอยู่ข้างหลังจอ ๑ วิธเล่นหนังชะวาคลายกับเสภายิ่งกว่า
 หนังอย่างของไทยเราเล่น คือเขาถือว่าฟังคำพากย์สำคัญกว่าดูตัว
 หนัง ดาหลัวต้องแต่งคำพากย์เป็นกาพย์กลอน และพากย์ด้วย

ทำนองอย่างไฟเราะให้จับใจคนดู ส่วนตัวหนังสือเมื่อพากย์เรื่องถึงตรงไหน ก็เป็นแต่เอาตัวหนังสือตรงนั้นปักที่หน้าจอ เหมือนอย่างให้ดูรูปภาพในสมุดหนังสืออ่าน พินพากย์ก็สำหรับแต่บันเลงพอให้คนพากย์มีเวลาได้หยุดพักบ้างอย่างเดียวกับเสภา เพราะฉะนั้นการเล่นหนังชะวจะต้องเลือกหาคนพากย์เป็นสำคัญ ส่วนตัวหนังสือและพินพากย์เป็นแต่เครื่องประกอบ เดียวหนังสือชะวาก็ยังเล่นอยู่อย่างนั้น ปลาตอยู่ที่หนังไทยแต่โบราณก็เล่นอย่างเดียวกันกับหนังชะว

ข้อสันนิษฐานเห็นได้ในหนังสือสมุทรโฆษ คำฉันท์ ซึ่งพระ (โหร) มหาราชครูแต่งถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ข้างต้นหนังสือนั้นบอกไว้ชัดว่าแต่งสำหรับใช้เป็นคำพากย์เล่นหนัง ส่อให้เห็นต่อไปว่าคำฉันท์ที่แต่งแต่โบราณจะแต่งสำหรับเล่นหนังทั้งนั้น ที่หนังไทยมาเล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์และมาเปลี่ยนเป็นจอใหญ่ ตัวหนังสือเชิดอวดตัวหนังสือเป็นสำคัญ เห็นจะเกิดขึ้นต่อเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนังตลกนั้นมีคนเข้าใจกันว่ามีแต่โบราณ แต่ที่จริงเป็นของใหม่ซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพวกชาวบ้านควน (มะ) พร้าวแขวงจังหวัดพัทลุงเอาอย่างหนังแขก (ชะว) มาทำขึ้น เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ออกไปเห็นเป็นของแปลกจึงพาเข้าไปกรุงเทพฯ ได้ไปเล่นถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทอดพระเนตรที่พระราชวังบางปอิน ในงานฉลองพระที่นั่งวโรภาสพิมานเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นครั้งแรก จำเจ้าได้เคยเห็นยังจำได้

จะกล่าวถึงนิทานเรื่องอิเหนาต่อไป อิเหนาปลอมตัวเที่ยวเล่นหนังไปจนถึงเมืองดาหา ชาวเมืองเลื่องลือว่าดาหาลั้ที่มาใหม่ พากย์หนังดียิ่งนัก กิตติศัพท์ทราบถึงนางบุษบา ก็ไปดู (แต่ในเรื่องอิเหนาใหญ่ ว่าท้าวดาหาให้หาหนังเข้าไปเล่นที่ในวัง) เป็นเหตุให้อิเหนาได้เห็นตัวนางบุษบา ก็เกิดรักใคร่ แต่รู้ว่าขอสู่ก็คงไม่ได้ เพราะได้บอกบิดไม่ยอมอภิเสกกับนางบุษบาแต่ก่อน ทำให้ท้าวดาหาขัดเคืองเสียแล้ว จึงพยายามสื่อสารถึงนางบุษบา ฝ่ายนางบุษบาได้เห็นตัวอิเหนาเมื่อพากย์หนังแล้ว ครั้นรู้ว่าเป็นอิเหนากุเร็นก็สมัครรักใคร่ จึงพากันหนีไป ในที่สุดเมื่อตามไปพบและรู้เรื่องที่เปิ่นมา ท้าวดาหาก็ยอมอภิเสกให้ด้วยมุ่นคู่กัน และให้ครอบครองบ้านเมืองสืบราชวงศ์ต่อมา.

เดิมพวกนักปราชญ์ฮอลันดาเห็นว่าเรื่องอิเหนาเล่ากันหลายอย่างนัก ลงเนื้อเห็นว่าเปิ่นนิทานจะเชื่อฟังเป็นพงสาวดารชะวาไม่ได้ ครั้นเมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว รัฐบาลฮอลันดาตั้งสภาตรวจค้นโบราณคดีขึ้นในชะวา พวกนักปราชญ์พบศิลาจารึกโบราณ อ่านได้ความว่าเรื่องอิเหนามีเค้าเงื่อนเป็นพงสาวดารอยู่บ้าง จึงค้นหาหลักฐานอย่างอื่นทั้งในชะวาและประเทศอื่น ประกอบกับพิจารณาโบราณวัตถุสถานที่ปรากฏอยู่ ได้เรื่องราวพงสาวดารชะวาเมื่อก่อนฮอลันดามากรอบครองมากชั้นโดยลำดับ กำหนดเรื่องเป็น ๔ สมัย คือสมัยก่อนประวัติศาสตร์สมัยหนึ่ง สมัยชาว

อินเดียมาครอบครองสมัยหนึ่ง สมัยอาณาจักรดัตตะยะปะหิตสมัย
หนึ่ง สมัยอาณาจักรดัตตะยะรามสมัยหนึ่ง

(๑) สมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น กำลังตรวจตราอยู่ยังไม่ลง
เห็นเป็นยุติ ได้แก้แต่ว่ามนุษย์พวกชะวาเดิมจะตั้งภูมิลำเนา
อยู่ในดินแดนอันเรียกว่าประเทศจีนฝ่ายใต้ในปัจจุบันนี้ (คืออยู่ใน
แดนดินทางข้างฝ่ายตะวันตกของพวกไทย) แล้วมีเหตุต้องทิ้งถิ่น
เดิมมาก่อนพวกไทยช้านาน ค่อยย้ายถิ่นฐานเลื่อนมาข้างใต้ โดย
ลำดับนับเวลาหลายพันปี จึงมาอยู่ในเกาะชะวาตั้งแต่เมื่อไรยังไม่รู้

(๒) สมัยชาติอินเดียครอบครองนั้น มีโบราณวัตถุปรากฏ
อยู่เป็นหลักฐาน รู้ได้แน่ว่าชาวอินเดียได้ใช้เรือไปมาค้าขายถึง
แดนชะวา ตลอดไปจนถึงเมืองจีน ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๕๐๐ หรือ
ก่อนนั้นแล้ว และชาวอินเดียที่มานั้นเป็นชาวเมืองข้างฝ่ายใต้
(แถวมณฑลมหัศจรรย์บัดนี้) ข้อนี้รู้ได้ด้วยรูปตัวอักษรซึ่งใช้จารึก
ในชะวาแต่โบราณ (ตลอดจนตัวอักษรในประเทศสยามกัมพูชา)
เอารูปตัวอักษรปาละ (ไทยเราเรียกว่าอักษรคฤณต์) ของชาวอินเดีย
ข้างฝ่ายใต้เป็นต้นแบบ ชาวอินเดียที่มาค้าขายทางทะเลสมัยนั้นใช้
เรือใบขนาดเล็ก (รูปเรือมีอยู่ในลายจำหลักพระเจดีย์ที่บวรพุทธโธ)
จะแล่นข้ามท้องทะเลใหญ่ หรือจะแล่นอยู่ในทะเลหลายวันนัก
ไม่ได้ จึงต้องแล่นเรือเลียบฝั่งและเกาะทมิในระหว่าง กัทาง
แล่นเรือของชาวอินเดียมาข้างตะวันออกแต่โบราณนั้นเป็น ๒ สาย
สายหนึ่งไปทางเมืองมอญก่อน แล้วจึงเลียบแหลมมลายูลงมาจน

ปลายแหลม เป็นที่แยกไปเมืองสยามหรือเมืองชะวอ อีกทางหนึ่ง
นั้นถ้าไต่ลมดึกก็แล่นตัดตรงมาหาเกาะสุมาตรา แล้วเลียบลงไปทาง
เกาะชะวอ เกาะบอเนียวเป็นที่แยกไปเมืองเขมร ถ้าจะไปเมือง
จีนก็เลียบเกาะลูซัง (คือหมู่เกาะฟิลิปปิน) ต่อไปจนถึงที่ข้ามไป
เมืองจีน ในการที่ไ้เรือเที่ยวค้าขายถึงต่างประเทศเช่นว่ามา
พวกชาวอินเดียจำต้องตั้งสถานเป็นที่เรือพักเป็นระยะไปตลอดทาง
จึงมีพวกชาวอินเดียเริ่มมาอยู่ตามสถานนั้นที่ต่าง ๆ ในประเทศเหล่านี้
เป็นปฐม ครั้นนานมาพวกชาวอินเดียที่อยู่ตามสถานก็เลยตั้ง
ภูมิลำเนาอยู่ประจำทำมาหากินในที่ซึ่ง และเที่ยวค้าขายตั้งภูมิลำเนาตาม
ถิ่นที่ห่างไกลสถานออกไปเป็นลำดับ ไปอยู่ที่ไหนก็
สมพงศ์กับชาวเมือง เกิดเชื้อสายชาวอินเดียมากขึ้นเป็นอันดับมา
ก็ชาวอินเดียมีความรู้อารยธรรมฉลาดกว่าชาวเมืองในที่ซึ่งนั้น ไป
ตั้งอยู่ที่ไหนก็นำสาสนากับทั้งวิชาความรู้ต่าง ๆ ตามอารยธรรมใน
อินเดียไปสั่งสอน จนพวกชาวเมืองพากันนับถือว่าเป็นครูบา
อาจารย์ นานเข้าเชื้อสายของชาวอินเดียก็ได้เป็นมุลนาย และ
ที่สุดได้ครอบบ้านครองเมือง ตั้งขนบธรรมเนียมและสร้างเจดีย์
สถานต่าง ๆ ดังปรากฏอยู่ในนานาประเทศแถบนี้

เรื่องพงศาวดารชะวาทอนชาวอินเดียปกครองนั้น ชั้นแรก
ปรากฏว่าเมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ มีเจ้าชาวอินเดียที่ถือศาสนาพราหมณ์
ลัทธิสีเวศ ทรงนามว่า ปุณณวรมัน มาตั้งราชอาณาจักรตั้งขึ้นทาง
หัวเกาะชะวอฝ่ายตะวันตก (ในที่ซึ่งที่มณฑลปะเตเวียเดียน) เรียก

ชื่อประเทศว่า “ตะรุมะ” ต่อมาถึง พ.ศ. รว ๑๓๐๐ พวกชาวอินเดียที่ไปตั้งภูมิลำเนาทางกลางเกาะชะวาข้างฝั่งเหนือ(ในมณฑลสมาธิปัตน์) ตั้งราชอาณาจักรขึ้นอีกแห่งหนึ่ง มีเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า สันนหะ อีกพวกหนึ่งตั้งราชอาณาจักรขึ้นข้างท้ายเกาะชะวาทางด้านตะวันออก (ในมณฑลสุโรบายาปัตน์) มีเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า เทวะสิงห ถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิลัทธิสเทียเหมือนกันทั้ง ๓ ราชอาณาจักร แต่พวกชาวอินเดียที่ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเกาะสุมาตรา นั้น เป็นพวกถือพระพุทธศาสนา แต่ก็ยังเป็นหลายราชอาณาจักรเหมือนกัน ที่เป็นราชอาณาจักรสำคัญกว่าเพื่อนเรียกว่า ศรีวิชัย (ตั้งราชธานีอยู่ใกล้เมืองปาเลมบังปัตน์) เจ้าแผ่นดินทรงนามว่า ชเลนทร พวกชาวศรีวิชัยสามารถขยายอาณาเขตได้ไปถึงแหลมมลายู ตั้งแต่เมืองปัตตานี เมืองนครศรีธรรมราช ตลอดไปจนเมืองไชยา (ยังมีโบราณวัตถุสถานปรากฏอยู่เป็นสำคัญ) ต่อมา (จะเป็นด้วยการรบพุ่ง หรือจะด้วยได้สมพงศ์สวามิภักดิ์ไม่ทราบแน่) ปรากฏว่าพวกราชวงศ์ศรีวิชัยเข้าไปตั้งราชอาณาจักรขึ้นในเกาะชะวาตอนกลางข้างทางฟากใต้ (ในท้องที่เมืองยกายาปัตน์) อาจจะเป็นในตอนนั้นเอง พวกที่ตั้งอาณาจักรอยู่ทางเมืองสมารังไม่พอใจพวกเมืองศรีวิชัย เพราะเป็นชาวต่างเมืองและถือพระพุทธศาสนาผิดกับพวกของตน จึงย้ายราชธานีไปตั้งบนภูเขาเตี้ย (ยังมีเทวสถานอยู่เป็นสำคัญ) ฝ่ายพวกศรีวิชัยที่ไปตั้งอาณาจักรอยู่ในเกาะชะวา ก็ไปทำนุบำรุง

พระพุทธศาสนา สร้างเจดีย์สถานใหญ่โตขึ้นหลายแห่ง คือ พระเจดีย์บวรพุทโธเป็นต้น ว่าสร้างเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๐๐ แต่พวกศรีวิชัยไปมีอาณาเขตต่ออยู่ในเกาะชวาเพียงสัก ๑๐๐ ปี ก็เสียอาณาเขตดินแดนแก่พวกชวา ประเทศชวากับประเทศศรีวิชัยก็เลยเป็นข้าศึกรบพุ่งกันต่อมา

พงศาวดารชวาเริ่มเรื่องอิเหนาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๐๐ มีจดหมายเหตุในประเทศจีนปรากฏว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๓ เจ้าแผ่นดินศรีวิชัยแต่งให้ราชทูตไปเมืองจีน ราชทูตไม่อาจกลับเพราะพวกชวากำลังไปตีบ้านเมือง ต้องรออนาน พ.ศ. ๑๕๓๕ จึงกลับไปได้ ความบ่งว่าถึงสมัยนี้พวกชวามีกำลังมากขึ้น ถึงสามารถยกกองทัพไปตีราชธานีศรีวิชัย แต่ตีไม่ได้จึงประสงค์ต้องเลิกทัพกลับมา เรื่องพงศาวดารตอนนั้นมา มีเค้าเงื่อนในศิลาจารึกซึ่งพบในชวาแผ่น ๑ กล่าวว่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๐๐ มีข้าศึกต่างประเทศ (จะเป็นประเทศไหน ศิลาจารึกตรงบอกชื่อประเทศเพื่อญกระเทาะเสีย จึงรู้ไม่ได้แน่ แต่เขาสันนิษฐานว่าคงเป็นประเทศศรีวิชัยนั่นเอง) ยกกองทัพใหญ่มาตีได้เมืองชวา ให้ทำลายราชธานีและประหารราชวงศ์เสียหมด เหลือแต่นางราชธิดาของท้าวธรรมวงศ์เจ้าแผ่นดินชวาองค์หลัง ซึ่งได้อภิเษกไปเป็นมเหสีของท้าวอุทยานเจ้าเมืองบาหลี่ เมื่อสิ้นราชวงศ์นางนั้นก็ได้รับฐานะรัชทายาทเมืองชวา เพราะเหตุนี้ท้าวอุทยานจึงพยายามรวบรวมกำลังรบพุ่งข้าศึกอยู่ถึง ๓๐ ปี จนได้เมืองชวาคืน

ทำอุทฺทขานกับนางมเหษีจึงอภิเศกราชบุตรทรงนามว่า ระเด่น
 อลังการ ให้เสวยราชย์เป็นเจ้าแผ่นดินครองเมืองชะวาท่อมา มี
 ศิลาจารึกพบที่เมืองดาหาอีกแผ่นหนึ่ง แต่งในชั้นหลังต่อมาอีก
 ว่าทำอลังการมีราชธิดากับนางประไหมสุหรีองค์หนึ่ง มีราชบุตร
 กับมเหษีรอง ๒ องค์ นางราชธิดาไม่ปรารถนาจะครอบบ้านครอง
 เมือง ออกบวชเป็นรูปชีในพระพุทธศาสนา เมื่อทำอลังการ
 ชราลงจึงให้แบ่งอาณาเขตต์ออกเป็น ๒ ภาค เรียกว่าเมืองดาหา
 ภาคหนึ่ง เมืองกุเรปันภาคหนึ่ง ให้ราชบุตรทั้ง ๒ ครององค์ละ
 เมือง ส่วนทำอลังการเองออกทรงผนวชเป็นฤๅษี คอยควบคุม
 สืบสอนราชกุมารทั้ง ๒ มาจนตลอดชนม์ชีพ ทำดาหามีราช
 บุตรองค์หนึ่ง (คืออิเหนา) เป็นรัชทายาท ทำกุเรปันมีราชธิดา
 องค์หนึ่ง (คือนางบุษบา) เป็นรัชทายาท (ชื่อเมืองกลับกันกับใน
 เรื่องนิทาน และไม่พรรณนาถึงเรื่องอิเหนากับนางบุษบาตอนก่อน
 จะเป็นคู่กัน กล่าวแต่ว่า) อิเหนากับนางบุษบาได้อภิเศกเป็นคู่กัน
 ราชอาณาจักรจึงกลับรวมเป็นประเทศเดียวกันดังแต่ก่อน ความ
 ตรงนี้ส่อให้เห็นว่าเมืองสิงห์คัสดาหรีและเมืองกาหลังขัรไม่มี หรือ
 มิฉะนั้นก็ขัเป็นแต่หัวเมืองขึ้นเมื่อสมัยอิเหนา อิเหนาได้เสวย
 ราชย์เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๕๐ เรียกนามในศิลาจารึกนั้นว่า “พระเจ้า
 กามะศวร” ขกย่องว่ามีอำนาจมาก ได้แดนชะวาและสุมาตรา
 ไว้ในอาณาเขตต์ทั้งสิ้น อิเหนาตั้งเมืองดาหาเป็นราชธานี ครอง
 ราชสมบัติอยู่ประมาณ ๒๐ ปีสิ้นชนม์ชีพ ราชบุตรที่รับราชสมบัติ

ทรงนามว่า ชกภัย ก็มีฤทธิเดชต่อมาอีกองค์ ๑ แต่ราชวงศ์ของ
อิเหนาขึ้นต่อมา (เรียกในหนังสือพงศาวดารว่า “ราชวงศ์ดาหา”)
หย่อนอำนาจพลงโดยลำดับ จนเมื่อราว พ.ศ. ๑๓๖๕ เจ้าเมือง
สิงห์หัตสำหรับชื่อว่า รักราชสะ (จะเป็นเชื้อวงศ์ของอิเหนาหรือต่าง
วงศ์ ไม่ทราบแน่) จึงอำนาจไปเป็นใหญ่ในแดนชะวา ตั้ง
เมืองสิงห์หัตสำหรับเป็นราชธานี ปกครองอาณาเขตต์สืบวงศ์มาจน
ถึงราว พ.ศ. ๑๔๓๕ เชื้อวงศ์ของอิเหนาองค์ ๑ ชื่อ ชัยขัติยวงศ์
จึงจึงอำนาจได้คืน แต่ต่อมาราชวงศ์ดาหาก็กลับเสื่อมอำนาจ
ลงโดยลำดับ

(๓) สมัยมัตตะปะหิตนั้น เริ่มเรื่องเนื่องจากเหตุที่พวก
เมืองดาหา กับเมืองสิงห์หัตสำหรับพ้องอำนาจกันดังกล่าวนั้น
แล้ว มีกองทัพจีนยกไปตีแดนชะวาในเวลาบ้านเมืองระส่ำระสาย
ครั้งนั้นมัตตะปะหิตคน ๑ ซึ่งเป็นเชื้อสายในราชวงศ์เมืองสิงห์หัต
อยู่ก่อน (จะไปอาศัยกำลังจีน หรือทำอย่างไรไม่ทราบแน่
สามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็นกำลัง แล้วรวบรวมบ้านเมืองทั้ง
ในแดนดาหาและสิงห์หัตตั้งราชอาณาเขตต์ชะวาเป็นอิสระ
ขึ้นได้อีก สร้างเมืองใหม่เรียกว่า “มัตตะปะหิต” เป็นราชธานี
(อยู่ไม่ห่างเมืองดาหานัก) ตั้งราชวงศ์ปกครองแผ่นดินชะวาสืบกัน
มา บางองค์ก็มีอำนาจปราบปรามแดนชะวาไว้ได้ในอำนาจทั้ง
หมด แต่นานมาอำนาจราชวงศ์มัตตะปะหิตก็เสื่อมลงโดยลำดับ
จนถึงพวกเจ้าประเทศราชในแดนชะวาพากันตั้งตัวเป็นอิสระโดย

มาก ประเทศราชอันหนึ่งซึ่งอยู่ในท้องที่อาณาเขตตะรุเมแต่โบราณตมป็นอิสสระขึ้นทางหัวเกาะชะวาข้างตะวันตก สร้างเมืองหลวงที่ตำบลกะหลาปา (แปลว่า ป่ามะพร้าว อยู่ตรงที่ตมเมืองปะเตเวียบัน) แล้วให้ชื่อเมืองตามภาษาสันสกฤตว่า “ชัยเขตต์” เรียกกันว่า เมืองขักกัตตรา (แต่ไทยเราเรียกตามชื่อเดิมว่า เมืองกะหลาปา) ถึงราว พ.ศ. ๒๐๐๐ มีเหตุสำคัญแต่ภายนอกมากกระทบถึงเมืองชะวามลายู ด้วยชาวเปอร์เซียและอินเดียที่ไปมาค้าขายถึสมันนี้ พวกมันไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามโดยมากก็พาศาสนาอิสลามมาเที่ยวสั่งสอนพวกชะวามลายู ให้ทิ้งพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามขึ้นแพร่หลาย เหตุอีกอย่างหนึ่งนั้นเมื่อถึงสมันพวกฝรั่งโปรตุเกสสามารถแล่นเรือจากยุโรปมาถึงอินเดียได้ แล้วเที่ยวหาทำเลค้าขายต่อมา มาถึงเกาะชะวาเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๓๐ เข้าที่ตั้งสถานขึ้นที่เมืองขักกัตตรา เป็นเริ่มแรกที่ฝรั่งจะมาอยู่ในเกาะชะวาแต่ครั้งนั้น

(๔) สมัยมะดรัมมัน เนื่องกับเรื่องที่พวกชะวาพากันเข้ารับถือศาสนาอิสลามแพร่หลายทั่วไปในเกาะชะวา แต่การที่พวกชะวาเข้ารับตนั้น เป็นด้วยชาวอินเดียเกลี้ยกล่อมให้เกลี้ยเลื่อมใส มิได้เข้ารับตด้วยกลัวภัยหรือจำใจเหมือนอย่างพวกอาหรับและชาวอินเดีย จะประพฤติกตศาสนาอิสลามเพื่องัดได้ตามใจนิยม เพราะฉะนั้นพวกชะวาจึงรักษานบธรรมเนียมเดิมแต่

ครั้งยังถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ไว้โดยมาก ถึง
 กระนั้นก็ไม่พ้นรังเกียจกันเอง เพราะเหตุที่เกิดถือศาสนาต่างกัน
 เมื่อพวกถือศาสนาอิสลามมีกำลังมากขึ้น ก็ชิงอำนาจจากราชวงศ์
 มัตตะปะหิต แต่ไม่สามารถจะปกครองราชธานีเดิมอยู่ได้ พวก
 ชะวาถือศาสนาอิสลามอีกพวกหนึ่งจึงมาตั้งหลักแหล่งอยู่ตอน
 กลางเกาะชะวา (ในเขตต์เมืองยักกัตตรา) อันเป็นท้องเมืองหลวง
 แต่โบราณ เรียกชื่อเมืองที่ตั้งใหม่ว่า “มะตารัม” แต่กว่าจะตั้ง
 อาณาเขตต์ได้มั่นคง ต้องรบพุ่งกับพวกประเทศราชในเกาะชะวา
 อยู่ช้านาน จนถึงราว พ.ศ. ๒๑๓๐ เจ้าเมืองมะตารัมชื่อ ระเบิดัน
 มาสร้างวัง จึงสามารถตั้งตัวเป็นสุลต่านทรงนามว่า “หะมัญญูโน”
 เป็นเจ้าแผ่นดินปกครองอาณาเขตต์มะตารัมต่อมา

เมื่อก่อนตั้งราชอาณาเขตต์มะตารัม ๘ ปี พวกฝรั่งฮอลันดา
 เริ่มมาค้าขายถึงเกาะชะวา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๘ มาเช่าที่ตั้งสถานที่แรก
 ที่เมืองยักกัตตรา ไม่ห่างจากสถานที่ของพวกโปรตุเกสนัก ต่อมา
 ประเทศโปรตุเกสกับฮอลันดาเกิดรบกัน พวกฮอลันดาที่เมือง
 ยักกัตตราที่มีกำลังมากกว่าก็ขับไล่พวกโปรตุเกสไปเสียจากเกาะ
 ชะวา เมื่อเหลืออยู่แต่ฮอลันดาพวกเดียว เห็นเป็นโอกาส
 ที่จะเอามือเมืองชะวาเป็นพื้น จึงสร้างบ่อนขึ้นที่สถานที่ให้ชื่อว่า
 บ่อนมะเตเนียบ ฝ่ายเจ้าเมืองยักกัตตราเห็นว่าพวกฮอลันดาคิด
 จะรื้อบ้านเมือง ถิ่นชนประเทศราชที่ใกล้เคียงยกกองทัพมารบพุ่ง
 หมายจะขับไล่ แต่รบแพ้เสียเมืองยักกัตตราแก่พวกฮอลันดา

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๒ พวกฮอลันดาจึงไปสร้างเมืองเป็นทึ่มที่เมือง
 ยักกัตตรา เรียกนามตามชื่อบ๊อมว่า เมืองบะเตเวีย ตั้งเป็น
 เมืองหลวงของฮอลันดาทางตะวันออก แล้วขายอาณาเขตต์
 และแผ่นดินออกไปโดยลำดับ จนได้แดนชะวากับทั้งเกาะ
 อื่น ๆ ที่ใกล้เคียงไว้ในอาณาเขตต์ของชาวฮอลันดาในบัดนี้.

เรื่องที่เล่ามาว่าตามที่ได้ฟัง และได้ตรวจหนังสือเพียงเท่าที่
 มีอยู่กับตัวในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้ อาจจะผิดพลาดคลาด
 เคลื่อนบ้างมีมากก็น้อย.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นางสนั่น ตันบุญอิน. เจ้าของ และ ผู้พิมพ์โฆษณา

พ. ศ. ๒๔๗๐